

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ФАКУЛЬТЕТ ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ ННІ ПОЗН

Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»

Для студентів факультету
заочного навчання цивільних
осіб ННІ ПОЗН

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготувала **Гринчак М.О.** кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Бойко О. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Чепурко О. О., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Конспект лекцій обговорений
та схвалений на засіданні
кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
юридичного факультету

“29” липня 2016 р.,
протокол № _23

**ТЕМА № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Історія держави та права зарубіжних країн як наука.
2. Історія держави та права зарубіжних країн як навчальна дисципліна.
3. Розвиток первісного суспільства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Аннерс Е.* История европейского права: Пер. со швед. / Ин-т Европы.— М.:Наука,1996.
2. Библиография по всеобщей истории государства и права (1918-1978 гг.)/ Составитель В.Н.Садиков.—М.:Юрид.лит.,1979.
3. *Бостан Л.М.* Можливості та перспективи використання модульно-рейтингової системи оцінки знань, вмінь і навичок курсантів при вивченні історико-правових дисциплін// Вісник Запорізького юридичного інституту.— 1997.—№ 2.—С.144-155.
4. *Бостан Л.М.* Реалізація діяльнісного підходу при вивченні курсу «Історія держави і права зарубіжних країн»// Вісник Запорізького юридичного інституту.—1998.—№ 1(3).— С.190-196.
5. *Бостан Л.М.* До питання про модульну побудову робочої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»// Вісник Запорізького юридичного інституту.—1999.—№ 2(7).—С.266-273.
6. *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Деякі методологічні і методичні аспекти викладання історії держави і права зарубіжних країн у вищих юридичних закладах системи МВС України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В.М.Синьов (голов. ред.) та ін.—К.: КІВС; “МП Леся”,2003.—№8.—С.149-155.
7. *Завальнюк В.* Принцип історизму в право- і державознавстві // Право України.—1998.—№2.
8. *Давид Р., Жофре-Спинозы К.* Основные правовые системы современности.—М.,1997.
9. Историческое и логическое в познании государства и права.—Л.,1988.
10. Історичні джерела права: Навчальний посібник / Укл. В.І.Граб.— Полтава,1998.
11. Історія органів внутрішніх справ: Науково-бібліографічний довідник / За ред. Л.О.Зайцева, О.А.Гавриленко, В.М.Часнікова.—Харьків.: Ун-т внутр. справ,2000.
12. *Музиченко П.* Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ / Юридична освіта і правова держава. —Одеса,1997.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомлення з предметом вивчення історії держави та права зарубіжних країн як науки і навчальної дисципліни.

ВСТУП

«Історія держави і права зарубіжних країн» є невід'ємною складовою державного стандарту базових юридичних дисциплін. Саме ця навчальна дисципліна відіграє провідну роль в ознайомленні майбутніх юристів із світовою політичною та правовою культурою, знання якої дає можливість глибше зрозуміти сучасні державо і правотворчі процеси, прогнозувати основні тенденції їх розвитку. Історія держави і права тісно пов'язана з іншими історико-правовими дисциплінами, теорією держави і права і разом з ними виступає методологічним підґрунтям вивчення сучасних галузей права.

В лекції ставиться за мету визначити предмет Історії держави та права зарубіжних країн, її методологію, історію становлення як науки, а також місце і роль в системі підготовки фахівців за спеціальністю «Правознавство».

І. ПИТАННЯ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА

«Історія держави і права зарубіжних країн» – система знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, сформована в результаті цілеспрямованої діяльності людей та відповідних дослідницьких установ. Тобто у самому загальному простому визначенні, ІДП вивчає історичний розвиток держави і права. В той же час самі явища держави і права не припускають такого простого визначення і можуть бути пояснені тільки через співставлення їх з іншими формами суспільної організації і людської культури.

Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії. Конкретне поєднання державних інститутів і правових форм в історичний період утворюють особливу структуру, котра може бути визначена як право-державний уклад, в якому відображені і особливості цивілізації і культури народу, рівень його соціального розвитку, хід політичної історії в цілому.(Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. Учебник. С. 8–9.).

Основна її мета — виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права як взаємозалежних, взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних явищ, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому.

З вищезазначеного виходить, що **предметом** вивчення історії держави і права зарубіжних країн є *конкретні процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни).*

З позицій *формаційного* підходу певним рівням соціально-економічного розвитку людського суспільства (базису) відповідає певний тип держави і права (надбудова). **Сукупність базису й надбудови й складають формацію (лад), тобто певний етап в історичному розвитку суспільства, який перш за все визначається соціально-економічним фактором (базисом).**

Згідно з формаційним підходом (марксистським- за ім'ям німецького вченого К.Маркса (1818–1883 р.р.) періодизація історичного розвитку класового суспільства і історії держави і права має такий вигляд:

I період – рабовласницька формація, рабовласницька держава і право — IV тис. до н.е.–сер. I тис. н.е.(від утворення перших держав в Месопотамії до падіння Західної Римської імперії в 476 р. н. е.) — **Стародавній світ;**

II період — феодальна формація, феодальна держава і право — сер. I тис. н.е. - XVII-XVIII ст.(від падіння Західної Римської імперії в 476 р. н. е. до англійської революції XVII ст.) — **Середні віки;**

III період буржуазна (капіталістична) формація), буржуазна держава і право- XVII-XVIII ст.- поч. XX ст.(від Англійської революції XVII ст.. або Французької революції XVIII ст. до початку Першої світової війни (1914р.)—**Новий час;**

IV період — соціалістична (комуністична) формація, соціалістична держава і право — з 1917 р. (з Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії до сьогодні) —**Новітній час.**

У наш час устої вищенаведеної періодизації похитнулися. Зроблена спроба цю чітку схему — рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична держава і право з властивими їм періодами замінити іншими категоріями. Досить поширеною у останні часи є періодизація, заснована на так званому **цивілізаційному** критерії. Прихильники цього підходу, в основі котрого лежить категорія **«цивілізація»**¹, вважають, що тип суспільства, держави і права та періоди їх існування зумовлені тією або іншою **цивілізацією**, яка визначається взаємодією різних чинників: духовно-культурних, зокрема і релігійних, так і об'єктивно-матеріальних- соціально-економічних, географічних та ін.

Аналізуючи ці два підходи, доходимо висновку, що в обох із них є свої позитивні та слабкі сторони. При **цивілізаційному** підході нечіткість у визначенні самого поняття «цивілізація», де суспільство й держава характеризуються переважно за зовнішніми ознаками культури, часом важко вловимими, досить складно провести чіткий розподіл на окремі періоди.

Слабкою стороною *формаційного* підходу є абсолютизація економічного впливу на суть держави, тому у *формаційну* схему не вкладається історія держави і права східних країн, котрі відрізнялися не тільки особливою,

¹ За А.Дж.Тойнбі «Цивілізація» — це відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, два з яких залишаються незмінними: 1) релігія і форми її організації; 2) територія.

«азіатською» системою виробничих відносин, пов'язаною зі стійкою багатуокладністю, але й найглибшим впливом на все суспільне й державне життя релігійної ідеології, традицій та інших подібних чинників.

Використовуючи позитивні сторони обох підходів, склався і третій підхід щодо періодизації історії держави і права зарубіжних країн (Бостан Л, М. та ін.) Прибічники цього підходу історію державно-організованого суспільства поділяють на *дві великі епохи*, котрі обумовили сутність та відповідні форми держави і права:

Епоха кастово-станового суспільства, де держава за своєю суттю є виразником інтересів вузьких класових угруповань (рабовласницька та феодална держави), а *право* цього періоду — це *право-привілей* пануючих класів, яке юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність.

Епоха громадянського суспільства, формування якого починається з перших буржуазних революцій. На цьому історичному етапі держава починає виражати загальносоціальні інтереси, *право* закріплює соціальну рівність людей, котрі вперше в багатовіковій історії людства, незалежно від їх соціального стану і походження, стали юридично (це ще не означало фактично) рівноправними учасниками суспільного життя.

Основним критерієм розподілу на ці дві великі історичні епохи виступає соціально-економічний стан суспільства. Водночас слід зазначити, що їх хронологічні межі не є однаковими для всіх зарубіжних країн. Це обумовлено вже цивілізаційними рисами (соціально-політичними та духовними) того чи іншого суспільства. Визнання існування двох великих цивілізацій — *західної* та *східної* — зі своїми специфічними шляхами розвитку передбачає необхідність здійснити періодизацію держави і права зарубіжних країн у рамках цих *двох цивілізацій*.

В історії держави і права:

а) країн Східної цивілізації виділяються:

I період – IV тис. до н.е. – кінець XIX–поч. XX ст.;

II період – кінець XIX–поч. XX ст. – продовжується до сучасності.

б) країн Західної цивілізації:

I період – I тис. до н.е.–середина XVII–XVIII ст.;

II період — сер. XVII–XVIII ст. — продовжується до сучасності.

Хронологічні межі:

- **першого періоду** обох цивілізацій зумовлені часом виникнення держави і права у станово-кастових суспільствах (рабовласницьких і феодалних) і часом припинення їх існування;

- **другого періоду** — *початком становлення* в зарубіжних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями середини XVII ст. і кінця XVIII ст. (Англія, США, Франція), буржуазними перетвореннями й революціями в Азії в другій половині XIX (реформи 60-х рр. в Росії і Японії) — *початку XX ст.* (Росія, Іран, Туреччина, Китай). Еволюція держави і права громадянського

суспільства продовжується, тому кінцеві межі другого періоду, на нашу думку, ще важко визначити.

У свою чергу, в межах цих великих цивілізацій можна виділити т.зв. «локальні» цивілізації, наприклад, *давньосхідна, далекосхідна, арабська (мусульманська)* — для **східної цивілізації** та *антична (південноєвропейська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська* — для **західної цивілізації**.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, виходячи з зазначеного можна стверджувати, що ІДПЗК не представляє особливої і самостійної науки, оскільки за своїм науковим змістом і задачам вона водночас входить до сфери як історичної науки, так і правознавства. Але залежно від соціального об'єкту, на який спрямоване пізнання (держава і право – соціальні явища, форми людського буття), вона може вважатися юридичною науковою дисципліною; за методами, за допомогою яких вони вивчаються- переважно історична. Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії.

II. ПИТАННЯ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Навчальна дисципліна “Історія держави і права зарубіжних країн” є концентрованим виразом змісту науки останньої. Водночас вона, порівняно з наукою, має свої певні особливості.

По-перше, вона, як і наука, є системою наукових знань про виникнення й розвиток держави і права в зарубіжних країнах, але представляє їх не в повному, а в концентрованому обсязі, який визначається відповідними документами з організації навчальної роботи. Згідно з ними на вивчення цієї дисципліни відводиться певна кількість годин (сьогодні за різними освітньо-професійними програмами це 162, 171, 190, 216 годин), котрі у свою чергу розподіляються в певних пропорціях на аудиторні години й години самостійної роботи. Виходячи з того, що структура та зміст навчальної дисципліни мають формуватися не за логікою функціонування тієї чи іншої науки, а за логікою формування в тих, хто навчається, передусім професійних якостей, здійснюється і відбір навчального матеріалу.

По-друге, завдання навчальних дисциплін вужчі, ніж ті, що стоять перед наукою. Навчальна дисципліна націлена на те, щоб студенти, курсанти, слухачі накопичили певну суму знань з проблем виникнення, розвитку та функціонування державних і правових інститутів у зарубіжних країнах, виробили певні навички й уміння аналізу, оцінки фактів, подій та явищ минулого, їх використання в сучасних умовах. Тобто мета, завдання, котрі

стоять перед дисципліною, мають передусім навчальний, дидактичний характер.

По-третє, наявність у навчальній дисципліні більш жорстких, ніж у науці, міждисциплінарних зв'язків. Це впливає з того, що майбутній юрист повинен засвоїти знання з усіх предметів комплексно, а не окремо. Тому в структурно-логічній схемі викладання дисциплін між ними передбачено взаємозв'язок і спадкоємність.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Отже, навчальна дисципліна «Історія держави та права зарубіжних країн» є фундаментальною історико - правовою навчальною дисципліною, вивчення якої спрямовано на набуття студентами, курсантами, слухачами знань історії виникнення та розвитку держави і права як соціальних явищ, необхідних для розуміння сучасних процесів державо і правотворення як в світі, так і в Україні.

ІІІ. ПИТАННЯ

РОЗВИТОК ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Історія людини починається з тривалого (декілька мільйонів років) дородового періоду, коли ще не існувало родової організації, а люди були представлені бродячими групами (**ордами**) чисельністю декілька десятків особин-збирачів. Це ще не був «*homo sapiens*» – «людина розумна», а скоріше «*homo erectus*» – «людина прямоходяча». Але управління в таких групах уже існувало у формі переважання влади найбільш біологічно сильної та агресивної особини-вожака.

Що відрізняє «державне» суспільство від додержавного? Феномен **публічної влади**, соціальний контроль тощо зароджуються та існують уже за родового ладу. Там влада представлена зборами «народу», родовими старійшинами, вождями, магами, жрецькими, «священними» царями, таємними чоловічими союзами. Ця влада перебуває всередині родового суспільства і не замінюється одразу ж та раптом на державну. **Державна влада** виникає з родоплемінної. З позиції суто класової теорії історичного процесу вважалося, що «демократичний» родовий лад («свобода, рівність та братерство стародавніх родів» – Л. Морган) був знищений пануючим класом власників, що виділилися з суспільства. Завершуючи своє «Стародавнє суспільство», Л. Морган писав: «Власність та посада були ґрунтом, на якому виросла аристократія... З настанням цивілізації зростання власності прийняло такі величезні розміри, її форми стали такими різноманітними, її застосування так розширилось, а її

використання в інтересах власників таке майстерне, що вона зробилася силою, нездоланною для народу.

Які ж основні чинники призводять до трансформації родової організації у державну? Вони можуть бути різноманітними і за важливістю відігравати різну роль у конкретних суспільствах. На Сході («азійський тип») це перш за все централізована організація громадських робіт, без яких тутешнє суспільство не могло б вижити; в античному світі це внутрішні соціальні суперечності. В ранній середньовічній Європі це військова функція, яка, утім, відіграє величезну роль у всіх суспільствах. Скрізь, де родоплемінні інститути не впораються з виникаючими управлінськими проблемами, вони замінюються на інститути державні. Нерідко трапляється так, що елементи родової організації «вживляються» до державної організації, стають її органічними складовими. Це стосується передусім степових кочових народів (доісламські раби, тюрки, монголи), для яких родовий осередок є найбільш органічним елементом управлінської та військової структур.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

При першому наближенні держава є організацією управління суспільством. По суті це державно-організоване суспільство. Воно охоплює органи влади, тобто державний апарат з його ланками, порядок відносин між органами влади та суспільством, прерогативи влади, засоби контролю суспільства за органами влади, якщо такі є, наявність податків, бюджету. Якою б не була держава, вона зростає на функції управління. Однак управління - чинник необхідний, але недостатній.

Управляються стадо, бродяча група, рід, плем'я, але таке управління не є державою. Кваліфікуючими ознаками державного управління вважаються територіальна та адміністративна структуризація суспільства (на відміну від кровно-родинної), примусові функції влади, поділ суспільства на класи (за марксистською версією – «антагоністичні»).

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Розглянувши питання вступної лекції до навчального курсу «Історія держави та права зарубіжних країн» можна зробити загальний висновок:

ІДПЗК за своїм науковим змістом і задачам водночас входить до сфери як історичної науки, так і правознавства. Але залежно від соціального об'єкту, на який спрямоване пізнання (держава і право – соціальні явища, форми людського буття), вона може вважатися юридичною науковою дисципліною, за методами, за допомогою яких вони вивчаються, переважно історична. Власного предмету наукового вивчення ІДП набуває, коли розглядає право і державну організацію в їх історичній взаємодії. Зміст його (предмету) – це *конкретні*

процеси виникнення й розвитку державно-правових інститутів та явищ, що розвиваються у хронологічній послідовності й виявляються в певному історичному просторі (зарубіжні країни).

Основна її мета — виявити історичні закономірності й тенденції розвитку держави і права як взаємозалежних, взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних явищ, їх специфіку порівняно із закономірностями й тенденціями розвитку як інших окремих елементів суспільства, так і суспільства в цілому.

Навчальна ж дисципліна ІДПЗК, спираючись на досягнення наукових досліджень, містить квінтесенцію сучасних знань про державу і право в її історичному часі та географічному просторі. Її вивчення в вищих закладах юридичної освіти має за мету ознайомити курсантів (студентів) зі світовим досвідом державо і правотворення, виявити загальні закономірності та особливості цього процесу в окремих країнах, сформулювати у тих, хто навчається, навички історичного мислення, бачення перспектив подальшого розвитку держави і права як зарубіжних країн, так і України, її місця і ролі у цьому загальному історичному процесі.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Під час лекції розглядаються лише базові, основоположні теоретичні поняття та риси загальної історії держави і права як комплексної науки, її загальної структури, предмету.

При підготовці теми, студентам слід враховувати різнобічні наукові підходи до визначення, класифікації та розуміння деяких питань.

Серед них слід виділити: основні функції історії держави і права, зокрема, - пізнавальну, евристичну, прогностичну, організаційно-практичну, ідеологічну.

Для вдалого засвоєння цієї теми, студентам (слухачам) рекомендується звернутись не лише до базового (обов'язкового) списку літератури, а й до інших наукових джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

ТЕМА № 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ДАВНЬОГО СХОДУ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Виникнення держави у країнах давньосхідної цивілізації. Основи її суспільного ладу.
2. Сутність та форма давньосхідної держави, основні її функції.
3. Давньосхідне право: загальні риси і особливості.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Государство и социальные структуры на Древнем Востоке.— М.,1989.
2. *Крамер С.* История начинается в Шумере: Пер. с англ.2-е изд.— М.,1991.
3. *Кудрявцев М.К.* Кастовая система в Индии.— М.,1992.
4. *Куценков А.А.* Эволюция индийской касты.— М.,1992.
5. *Мечников Л.И.* Цивилизации и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ: Пер. с фр.—М.,1996.
6. *Ламберт-Карловски К., Саблов Дж.* Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика: Пер. с англ.— М.,1992.
7. *Бонгард-Левин Г.М.* Индия эпохи Маурьев.— М.,1973.
8. *Рогожин А.И., Страхов Н.Н.* История государства и права рабовладельческого Китая.— М.,1960.
9. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки /Под ред. А.И.Рогожина и Н.Н.Страхова.— Харьков,1981.
10. *Якобсон В.А.* Некоторые проблемы исследования государства и права Древнего Востока // Народы Азии и Африки.— 1984.— № 2,3.
11. *Буткевич О.* Международное право Древнего Египта // Государство и право.—2000.—№5.
12. *Волков И.* Законы Вавилонского царя Хаммурапи.—М.,1914.
13. *Крашенинникова Н.А.* Индусское право: история и современность.— М.:МГУ,1982.
14. *Крашенинникова Н.* История права Востока: Курс лекций.—М.,1994.
15. *Лурье И.М.* Очерки древнеегипетского права. XVI-X вв.: Памятники и исследования.— М.,1960.
16. *Самозванцев А.М.* Правовой текст драхмашастры.—М.,1991.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомлення з історичним досвідом державо- і правотворення в країнах давньосхідних цивілізацій, виявлення загальних закономірностей та особливостей виникнення і розвитку держави і права в країнах Стародавнього Сходу, їх сутності, основних функцій.

ВСТУП

Історія людства складається з двох великих історичних періодів: *первісного суспільства і державно-організованого (цивілізованого) суспільства.* Держава – атрибут останнього, але ж вона зародилася в надрах первісного суспільства, тому не випадково увага теоретиків, істориків держави і права тощо прикута в тому числі і до процесів, що відбувалися в суспільстві

додержавного періоду. Про ці сторони життя народів того часу збереглося дуже мало історичних відомостей, тому усе, що відомо сьогодні про виникнення держави, не більш ніж історична реконструкція цього процесу. Ступінь її точності не піддається перевірці, тому точніше було б говорити про найбільш загальні закономірності її формування.

Перша лекція навчального курсу присвячена висвітленню процесу державо- і правотворення у країнах давньосхідних цивілізацій, де, згідно даних сучасної історичної науки, і виникли перші паростки людської цивілізації. Нашими задачами є спробувати реконструювати процес виникнення і розвитку державної організації в країнах Стародавнього Сходу, виявивши при цьому як спільні риси, так і особливості його, пояснити чим вони були обумовлені, відповісти на питання про сутність і основне призначення держави і права у давньосхідному суспільстві, особливості форми державної організації, права.

I. ПИТАННЯ

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ У КРАЇНАХ ДАВНЬОСХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ОСНОВИ ЇЇ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Найбільш ранні державні форми стали виникати на Сході, переважно в південній частині Азії і частково в Північній Африці. В передній Азії, у долині рік Тигру і Євфрату, знаходилися Вавилон і Ассирія (раніше Шумер і Аккад), тут же по сусідству були розташовані Хетська держава, Фінікія, єврейські царства, Урарту й інші найдавніші держави; в Африці, в долині Нілу, знаходився древній Єгипет. У процесі утворення вони пройшли загальний для країн цього регіону шлях плавного переростання первісного родоплеменного суспільства в державу. Отут проявилися як описані вище загальні закономірності державотворчих процесів, так і окремі, специфічні для цих країн особливості.

Держава Стародавній Єгипет склалася в північно-східній частині Африки, у долині, розташованій по нижній течії Нілу. Все сільськогосподарське виробництво Єгипту було пов'язане з його щорічними розливами, із дуже раннім будівництвом тут іригаційних споруджень, на котрих і почала вперше використовуватися праця рабів-військовополонених. Природні межі Єгипту служили захистом країни від набігів ззовні, створенню етнічно однорідного населення — *давніх єгиптян*.

Поливне землеробство, що розвивалося досить інтенсивно, сприяло соціальному розшаруванню, виділенню управлінської верхівки на чолі із первосвящениками — жерцями вже в першій половині IV тис. до н.е. В другій половині цього тисячоліття з'являлися перші державні утворення — *номи*, що виникли внаслідок об'єднання навколо храмів сільських общин для спільного ведення іригаційних робіт.

Територіальне розміщення древніх номів, розташованих уздовж єдиної водної магістралі, дуже рано призвело до їх об'єднання під владою сильнішого ному, до появи у Верхньому (Південному) Єгипті єдиних царів з ознаками деспотичної влади над іншими номами. Царі Верхнього Єгипту **до кінця IV тис. до н.е.** завоювали весь Єгипет [цар **Менес** (Мернер) — 3200 р. до н.е.]. Характер господарства, пов'язаний із постійною залежністю населення від періодичних розливів Нілу, і необхідність управління з центру працею багатьох людей щодо подолання їх наслідків обумовили і ранню централізацію староегипетської держави.

Стародавній Вавилон

Вавилонська держава розташовувалася в Азіатському Міжріччі (між ріками Тигром і Євфратом). Перші держави на цій території виникли на **початку III тис. до н.е.** Це були невеличкі міста-держави, у суспільному і державному ладі яких тривалий час зберігалися пережитки родоплемінної організації. Найдавнішим населенням країни, що заклало основи цивілізації в Міжріччі, були *шумери*. Від цього народу отримала свою назву держава Шумер, історія якої нараховує сім століть.

На північ від шумерів у Міжріччі мешкали **аккадці**, що поступово захопили всю територію Шумера і створили досить сильне Шумеро-Аккадське царство, яке проіснувало близько ста років.

Біля 2000 р. до н.е. Міжріччя було захоплено кочовиками — **амореями**, які перемогли Шумеро-Аккадське царство і розселилися широко на його території. Одним з їх опорних пунктів став Вавилон, що був значним поселенням вже в останньому столітті існування Шумера. Сприятливе географічне положення забезпечило піднесення Вавилону. Він став столицею невеличкого царства. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння. За часів правління шостого царя — **Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.)** — Вавилон перетворився в столицю величезної держави, яка включала в себе велику частину Міжріччя. Створена Хаммурапі держава, яка одержала назву за назвою її столиці — Вавилон, була значним, але не міцним державним об'єднанням.

Після смерті Хаммурапі Вавилон зазнав ряд важких поразок від своїх сусідів і в **1595 р. до н.е.** його було знищено **хетами** і **касситами**, що правили Міжріччям біля 400 років.

Нове піднесення Вавилон пережив в VII-VI ст. до н.е., коли з **626 р. по 539 р. до н.е.** існувало т.зв. «**Нововавилонське царство**». У VI ст. до н.е. воно було завойоване **персами**, а з III ст. до н.е. фактично припинило своє існування.

Давньоєврейська державність

У безпосередній близькості від Вавилону виникла державність і в євреїв. Єврейські кочові племена з'явилися на землях історичної Палестини на початку **II тис. до н.е.**, вийшовши через р. Євфрат. Приблизно в XIII-XII ст. до н.е., у період тимчасового ослаблення впливу Єгипту на держави Палестини і Фінікії, союз споріднених племен із загальною назвою **Ізраїль** витиснув і підпорядкував собі племена *ханаанейв*, що жили там. У результаті асиміляції (мови були

близькі) ізраїльський народ сформував загальну осілу цивілізацію з землеробською культурою. У політичному відношенні це була стадія формування надобщинних владних структур. Союз племен управлявся радами родової знаті і так званими «суддями» — виборними вождями. Зберігалися племінні народні збори, але найбільше значення мало внутрішньообщинне управління із беззаперечною владою глави роду-клану.

У XI ст. до н.е. під впливом зовнішньої небезпеки з боку нових племен **филістимлян** (звідси і грецька назва «Палестина» — *Л.Б., Р.В.*) ізраїльські общини і племена утворили єдину протодержаву. На зборах представників племен був обраний перший цар Ізраїлю — **Саул**. Надалі обрання (або загальнонародне затвердження) носія влади стало принципом ранньої державної організації.

Початок формування реальної державної організації визначається за часом правління спадкоємця Саула — царя **Давида (кінець XI — поч. X ст. до н.е.)**, коли з'явилася наймана армія, і особливо знаменитий біблійний мудрець цар **Соломон (X ст. до н.е.)**. За часи його правління була встановлена тверда система державних податків, постійна армія, система державно-розподільного господарства.

У **928 р.** до н.е. під впливом різних зовнішніх і внутрішніх чинників єдина старосєврейська держава розпалася на два окремих царства: Ізраїльське, що об'єднало більшість із старих племен, із *центром у м. Наблус*, і Іудейське, із *центром у Єрусалимі*, де правили нащадки царя Давида. У соціальному відношенні обидва царства були однотипними й еволюціонували в напрямку класового суспільства, але політичні традиції стародавньої державності виявилися недовговічними.

Стародавня Індія

Стародавня Індія — одна з колисок людської цивілізації — розташовувалася на півострові Індостан у міжріччі Інду і Гангу. Першими її жителями були *дравіди*, яких через століття змінили численні племена, що відрізнялися один від одного укладом життя, мовою, віруваннями, культурою. Ці племена створили одну з найдавніших світових цивілізацій. Мохенджо-Даро і Хараппа — два найбільших міста того часу — були столицями політичних об'єднань. Джерела не дають достовірних знань про класову структуру і політичну організацію Хараппського суспільства, проте наявні свідчення дозволяють судити про його розшарування і розклад первіснообщинного ладу. У XVIII-XVII ст. до н.е. під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників Хараппа переживала період занепаду. Це пов'язують, у першу чергу, з приходом у серед. II тис. до н.е. *арійських* племен.

Період із середини II тис. до н.е. до першої половини I тис. до н. е., який одержав в історії назву ведичного, відзначений утворенням класового суспільства і держави. Значні досягнення в галузі виробництва обумовили розшарування суспільства.

З посиленням соціальної нерівності **раджа** — військовий вождь племені, що раніше обирався зборами і міг бути усунутий ними, усе більш піднімався

над плем'ям, підпорядковуюючи собі органи племінного управління. За посаду раджі велася боротьба між представниками знатних і могутніх родів у племені. Згодом ця посада стала спадковою.

Спочатку велику роль продовжували відігравати народні збори, що впливали на призначення царя. Поступово зі зборів одноплемінників вони ставали зборами знаті, наближених царя. Зменшення ролі народних зборів пов'язано з посиленням царської влади.

Органи племінної адміністрації поступово перетворювалися в державні органи. Заняття вищих посад у державній адміністрації було привілеєм рабовласницької знаті. Усе більшого значення набував **пурохита** — царський жрець, що виступав також астрологом, радником царя.

Племінна дружина поступово переростала в постійне військо на чолі з начальником — **сенапаті**. Народ обкладався податками, які перетворилися з добровільного підношення вождю племені або дарунка богу, в жорстко фіксовану подать, яка сплачувалася царю через спеціальних чиновників.

Так на базі родоплемінних колективів виникли державні утворення, звичайно невеличкі за територією, які приймали форму монархій або республік.

Самою значною і сильною державою того часу була **Магадха**. Найвищої могутності вона досягла в **IV-III ст.ст. до н.е.** при династії **Маур'єв**, що об'єднала під своєю владою майже всю територію Індостану.

Магадхсько-Маурійська епоха розглядається як особливий етап в розвитку давньоіндійської державності. Це був період значних політичних подій. Створення об'єднаної індійської держави сприяло спілкуванню різноманітних народів, взаємодії їх культур, стиранню вузьких племінних рамок. В епоху Маур'єв були закладені основи багатьох державних інститутів, що одержали розвиток уже в наступний період.

У той же час імперія Маур'єв була конгломератом племен і народів, що стояли на різних ступенях розвитку. Незважаючи на сильну армію, міцний апарат управління, Маур'ям не вдалося зберегти єдність держави. В **II ст. до н.е.** Індія розпалася на безліч державних об'єднань.

Стародавній Китай

Історія Стародавнього Китаю звичайно поділяється на ряд періодів, що отримали назви від імені правлячих династій:

1. Період **Шан (Інь)** (XV-XI ст. до н.е.);
2. Період **Чжоу** (XI — III ст. до н.е.). У цей період виділяються особливі періоди: *Чуньцю* (VIII - V ст.ст. до н.е.) і *Чжаньго* — «царств, що борються» (V-III ст. до н.е.).
3. Період **Цинь** і **Хань** (III ст. до н.е. – III ст. н.е.).

1. Період Шан (Інь). Перші осередки цивілізації міського типу в Стародавньому Китаї почали виникати в **II тис. до н.е.** у долині ріки Хуанхе на базі родових груп іньських племен, що перейшли до осілого способу життя. В іньському Китаї внаслідок розкладу родоплемінних зв'язків, які прогресували, поділу праці, почав виділятися, з одного боку, пануючий прошарок родової аристократії: правитель — **ван** і його наближені, родичі, сановники, племінні

вожді; з іншого — рядові одноплемінники, а також чужаки-іноплемінники, які перетворювалися, як правило, у рабів.

Створення початкового примітивного державного утворення в Шан (Інь) було пов'язане з необхідністю організації виробництва, зрошення земель, запобігання згубних наслідків розливу рік, захисту територій. Це знайшло своє вираження, *по-перше*, у перетворенні племінного вождя в обожнюваного правителя *інського* царства, що володів значною владою, *по-друге*, в утворенні адміністративного апарату, що складався з численних управителів, воєначальників, жерців і інших, що протистояли значній частині общинників. В епоху Інь почала затверджуватися верховна власність **царя** на землю. Цьому сприяли уявлення про *вана* як про земне божество.

2. Період Чжоу. Соціальний і політичний розвиток народів усього басейну ріки Хуанхе було значно прискорене завоюванням царства Інь наприкінці XII ст. до н.е. *чжоуськими* племенами, які прийшли із заходу і встановили панування над населенням усього Північного Китаю, над безліччю розрізаних родоплемінних колективів, що знаходилися на різних стадіях розкладу родових відносин. Чжоуський *ван* був поставлений перед необхідністю організації управління величезною територією. З цією метою він передав завойовані землі в спадкові володіння своїм родичам і наблизеним, які разом із землею одержували і відповідні титули.

Спочатку влада титулованих власників уділів стримувалася силою центральної влади. Проте в VIII ст. до н.е. авторитетні правителі, що були вірні піддані *вану*, починали набувати фактично повної незалежності. Влада *вана* обмежувалася його володінням-доменом. Становлячись місцевими царьками, правителі самі вже давали землі за службу, обростаючи своїми васалами, своїм апаратом управління.

Таким чином, у *чжоуському Китаї* панувала *роздробленість із характерною для неї міжусобицею, що призводила до захоплення то одним, то іншим місцевим царством позицій гегемона, до поглинання ним більш дрібних царств.*

Тривалі безупинні війни призвели до економічного спаду, до руйнації іригаційних споруджень і, нарешті, до усвідомлення необхідності зближення народів Китаю. Виразниками нових настроїв стали проповідники конфуціанської релігії, що закликали до об'єднання країни «без пристрасті і знищення людей». Незважаючи на війни, у період Чжань посилилися економічні і культурні контакти різноманітних районів і народів, наслідком чого стало їх зближення, «збирання» земель навколо семи значних китайських царств.

В історії Стародавнього Китаю **V ст. до н.е.** було *переломним етапом*. У цей час починають діяти чинники, які привели до об'єднання царств у єдину імперію, де стало панувати конфуціанство як основна політична ідеологія. Завдяки впровадженню залізних знарядь праці відбувався різкий підйом економіки. Освоєння нових земель, поліпшення іригаційних споруджень, зростання сільськогосподарського і ремісничого виробництва сприяли розвитку

товарно-грошових відносин, складанню ринку, виділенню купецтва. В цих умовах відбувався інтенсивний розклад общинної і затвердження приватної власності на землю, створення значного приватного землеволодіння.

Наслідком цих обставин стало те, що в останньому столітті до н.е. у Китаї виникло протиборство двох тенденцій у розвитку суспільства:

* з одного боку, розвивається значна приватна власність на землю, заснована на експлуатації селян-орендарів, найманих робітників, рабів;

* з іншого — формується широкий прошарок податного селянства, безпосередньо підпорядкованого державі. Це були два можливих шляхи розвитку:

1) *через перемогу значної приватної власності на землю — шлях роздробленості, усобиць;*

2) *через зміцнення державної власності на землю — створення єдиної централізованої держави.*

3. Період Цинь і Хань. Носієм другого шляху виступило царство Цинь. У **221 році** до н.е. воно переможно закінчило боротьбу за **об'єднання країни**. Основи соціальних порядків, державна машина, створені в циньському Китаї, виявилися настільки пристосованими до потреб імперії, що майже без усяких змін були перенесені в Хань. Ставши традиційними, вони фактично збереглися в імператорському Китаї до буржуазної революції 1911-1913 років.

Таким чином, з оглянутого можна зробити висновок, що основним шляхом виникнення цивілізовано організованого суспільства в давньосхідних країнах слід вважати розклад родоплемінної організації. Щодо особливостей, то це передусім фактори, які прискорювали або стримували цей процес, зокрема, зовнішнє завоювання (Індія), внутрішня боротьба (Вавілон, Китай).

Основи суспільного ладу країн Стародавнього Сходу

Вище були розглянуті процеси розкладу родоплемінних відносин і виникнення держав у країнах Стародавнього Сходу. Насамперед, ми познайомилися з тією матеріальною базою існування цих країн, тобто із *територією, яка є першою і найважливішою ознакою держави*. У той же час держава не може існувати без людей, що діють між собою, стають суб'єктами всеосяжної системи суспільних відносин, яку звичайно іменують **суспільним ладом**. Це питання, на перший погляд, є чисто «історичним» і відноситься до «цивільної» історії. У принципі так, але юрист не може обходитись без знань хоча б таких основних елементів суспільного ладу, як форма власності, що складає основу економічного життя держави, соціально-класова структура суспільства, основні риси духовного життя й ін., які мають вирішальний вплив на форму й зміст державно-правових інститутів цього суспільства.

Загальні риси суспільного ладу давньосхідних країн

Як і на етапі виникнення протодержав, однією з основних **соціальних форм**, що відіграла вирішальну роль в еволюції давньосхідних суспільств державної епохи, була **сільська община**. Вона значною мірою визначала характер політичної влади в цих суспільствах, роль і функції давньосхідної держави, особливості правових систем.

У *Стародавньому Китаї*, наприклад, основою соціального життя протягом тривалого часу були *патронії* (*цзун*), які об'єднували декілька сотень (до тисячі і більш) сімей, що належали до однієї родинної групи. Структура замкнених сільських общин із натуральним характером виробництва, із поєднанням ремесла і землеробства в рамках кожної общини, слабким розвитком товарно-грошових відносин складала основу соціального життя й у *Стародавній Індії*.

Сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів по створенню іригаційних споруд, мала величезний вплив на уповільнення процесів класоутворення, на форми земельної власності і засоби експлуатації в давньосхідних суспільствах. Тут безпосереднім власником землі була сама община. Водночас і держава виступала в ролі верховного власника землі, владно-власницькі права якого реалізовувалися в отриманні з общинників податку.

Лад багатоукладного господарського життя визначав виключно неоднорідний соціальний склад давньосхідних суспільств, який можна диференціювати в межах трьох основних соціально-класових утворень:

1) *пануючий соціальний прошарок*, куди входили придворна і служива аристократія, командний склад армії, заможна верхівка землеробських общин та ін.;

2) *вільні дрібні виробники* — общинники-селяни і ремісники, що жили своєю працею;

3) різноманітні категорії осіб, позбавлені засобів виробництва: *раби, залежні підневільні робітники* та ін.

На Сході була відсутня чіткість соціально-класових меж, наприклад, існували різноманітні категорії залежного населення, що займали проміжні позиції між вільними і рабами, або деякі перехідні категорії вільних (від дрібних землевласників до пануючого прошарку, зокрема, до дрібного купецтва і чиновництва). Станово-правовий статус індивіда в суспільстві, як правило, не співпадав, а розходився з його соціально-економічним становищем.

Особливості суспільного ладу давньосхідних країн

Загальні закономірності розвитку давньосхідних багатоукладних суспільств не можуть переписати конкретні *особливості* кожного з них. Ці особливості були пов'язані:

- із домінуючим положенням того або іншого укладу і різноманітних форм їх взаємодії;

- з особливостями їх соціальних і політичних інститутів;

- зі специфічними рисами їх культурно-цивілізаційного розвитку: особливостями побуту, світорозуміння людей, засобами релігійної орієнтації.

У *Стародавньому Вавилоні*, наприклад, значне царсько-храмове господарство співіснувало з дещо відокремленим общинно-приватним господарством, основою якого була праця вільних общинників-селян, які сплачували податок державі. У царсько-храмових господарствах використовувалася праця рабів і осіб, що знаходилися у тому або іншому

ступені залежності, ряди яких поповнювалися за рахунок вільних хліборобів, що втрачали свою общинну ділянку. Наявність сильного царсько-храмового господарства з відносно розвинутим ремеслом, яке широко здійснювало торгові операції за допомогою купців, послабляло податкову експлуатацію общинників-селян.

Деякі особливості виявилися й у соціально-класовій структурі давньовавилонського суспільства. У середовищі вільних людей виділялися дві групи. *Перша* — *авілуми* («людина», «син людини»), *друга* — *мушкенуми*, особи більш низького соціального статусу («падаючі ниць», тобто такі, які б'ють чолом, звертаються до царя з проханням про прийняття на службу).

До *авілумів* належали вищі царські службовці, що поряд із великими службовими наділами володіли ще й общинною землею. *Мушкенум* був царською служивою людиною нижчої категорії. Залежність *мушкенумів*, напевно, і визначалася тим, що вони не були нащадками «своїх» і не мали коренів в общині. Розходження між цими соціальними групами особливо яскраво проявилися в нормах права, які регулювали різні суспільні відносини: охорони власного життя, здоров'я, честі і членів їх сімей.

Для торгівлі зерном, придбання відсутніх на їх землях корисних копалин, металу, а також каменю, лісу й інших будівельних матеріалів ще общини Шумеру й Аккаду стали посилати в тривалі подорожі своїх торгових агентів, що одержали згодом назву *тамкар* — тобто *лихвар, кредитор, торговець, людина, пов'язана із торговою, лихварською діяльністю палацу*. Будучи залежними, *тамкари* тим часом користувалися широкою свободою фінансово-торгової діяльності, укладали значні торгові угоди, об'єднували капітали, створювали торгові організації.

Залежнообов'язковим було і ремісниче виробництво, що розвивалося головним чином у царському господарстві. Царськими доглядачами контролювалося не тільки ремісниче виробництво, але і збут продукції. У Нововавилонському царстві практикувалося навчання рабів кваліфікованому ремеслу. Але представники таких найважливіших ремесел, як ковалі, теслярі, броварники володіли тим або іншим рівнем самостійності, створювали фахові об'єднання та ін.

Ще більшою своєрідністю характеризувалася соціально-класова структура **Стародавньої Індії**. Процес соціального розшарування давньоіндійського суспільства, що почався в надрах розрізнених племінних общин, призвів, на відміну від інших давньосхідних суспільств, не до формування класів (рабовласників і рабів), а до виникнення особливих станових груп — *варн*² перші згадки про які можна знайти в самому ранньому творі ведичної літератури — *Ригведі*. *Варн* було чотири:

² До кінця I тис. до н.е. стародавня система варн видозмінилася. Варни стали дробитися і перетворюватися у вузькі фахові і майнові групи — із своїми інтересами, правилами поведінки, навіть із своєю адміністрацією, що діяла за цеховим принципом. Таких спадково замкнених груп стало нараховуватися декілька сотень — вони одержали назву *каст*. Касті склалися в особливу ієрархію залежно від почесності або малопочесності занять, якими займалися її члени. Існування цих станів є чи не найважливішою особливістю індійського суспільства аж до Нового часу.

1. Брахмани (священнослужителі, жерці). Формуванню *варни* жрецької верхівки брахманів сприяла монополізація ними на визначеному етапі історичного розвитку відправлення релігійних церемоній, знання ведичних гімнів.

2. Кшатрії (воїни, правителі). Ця особлива військова верхівка, військова аристократія почала складатися в процесі завоювання аріями річкових долин у Північній Індії. У цю категорію спочатку входили тільки арії, але в ході асиміляції завойованих племен варна кшатріїв поповнювалася і місцевими вождями, главами сильних родових груп, на що, зокрема, вказує існування в Стародавній Індії особливої категорії «вратія-кшатріїв», тобто кшатріїв за обітницею, а не за народженням.

3. Вайш'ї (хлібороби, ремісники). Назва третьої варни походить від слова «*виш*» — народ, плем'я, поселення. Це основна маса трудового люду, хліборобів і ремісників. Відокремленню кшатріїв від своїх одноплемінників — *вайш'ів* — простолюдинів сприяло уявлення, що кшатрії — повновладні розпорядники багатства, яке приносить війна, у тому числі і рабів-військовополонених.

4. Шудри (слуги). Члени цієї варни були представниками скорених аріями племен. Вони займали найнижче становище серед варн. Шудри формально не були рабами, але вони повинні були обслуговувати зі смиренністю вищі, т.зв. «двічінароджені» варни.

На найнижчому щаблі серед вільних людей, але таких, що знаходились за межами варн, стояли так звані «недоторкані» — *чандали* й ін., народжені від змішаних шлюбів.

І на найнижчій ступені цієї складної ієрархічної градації знаходилися власне раби (*даси*), яких тривалий час ототожнювали із шудрами. Рабська праця в Стародавній Індії не була основою виробництва; рабство тут носило патріархальний характер.

Дещо іншою була соціально-класова структура давньоіндійських республік — *ган*. У *ганах* були раби, але основну масу працездатного населення складали хлібороби, селяни. Панівне положення займали *кшатрії*, їх знать — *раджі*. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії (Маур'єв. — Л.Б., Р.В.). Відвідуючи *гани*, брахмани скаржилися, що до них ставляться без належної поваги. Становище громадян республіки залежало від того, чи належить він до кшатріїв. Усі, хто не належали до цієї *варни*, перебували на нижчих суспільних щаблях. У цьому своєрідність суспільного ладу давньоіндійських республік.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, рабовласницькі відносини тут тісно перепліталися із станово-варновими, кастовими. Як в Індії, так і в інших країнах Стародавнього Сходу рабство мало свої особливості. Це було рабство при ще не зжитих цілком общинних відносинах, при пануванні державної й общинної власності на

землю. Крім того, воно ще не втратило деякі властиві патріархальному побуту риси.

II. ПИТАННЯ

ФОРМА ТА СУТНІСТЬ ДАВНЬОСХІДНОЇ ДЕРЖАВИ, ОСНОВНІ ЇЇ ФУНКЦІЇ

Давньосхідна держава, будучи рабовласницькою, являла собою організацію панування над рабами і дрібними вільними виробниками — селянами і ремісниками. Основне її завдання полягало в охороні рабовласницької власності і відповідної форми експлуатації величезної маси рабів і незаможної частини вільного населення, в придушенні, у разі необхідності, їх опору. Як відомо, *суть держави* проявляється *в її функціях*. Розглянемо функції давньосхідної держави.

Функції давньосхідних держав

Під *функціями держави*, як відомо із шкільного курсу «Правознавства», або ж з курсу «Теорія держави і права», якщо така тема вже вивчена, розуміють *основні напрямки діяльності держави, в яких знаходять своє вираження суть і соціальне призначення управління суспільством*. Як і сьогодні, так і в давні часи життєдіяльність суспільства здійснювалася в двох основних сферах: *всередині країни і за її межами*. Тому при розгляді цього питання ми будемо дотримуватися загальноприйнятої класифікації функцій держави, а саме розподіл їх на *зовнішні і внутрішні*.

Серед *внутрішніх функцій* давньосхідних держав можна виділити наступні:

1. Організаційно-господарська. Життя давньосхідних народів було пов'язане з великими ріками, їх водними режимами. Це обумовлювало необхідність здійснення з боку держави централізованих заходів щодо забезпечення нормального функціонування іригаційних споруд, організації координації розрізненого суспільного виробництва, забезпечення життєвих умов розвитку общини, яка виступала як її опора.

2. Ще одна функція, яку можна було б віднести до блоку економічних функцій — це **охорона рабовласницької власності** на знаряддя і засоби виробництва. Основна діяльність стародавніх держав були спрямована на забезпечення економічної основи рабовласницької держави, а саме:

- *охорону*, передусім, державної власності на землю, і
- *підтримку* рабства, рабовласницької системи господарства, рабовласницьких виробничих відносин. Ця сторона діяльності забезпечувала економічні інтереси пануючого класу, сприяла збільшенню його багатства.

3. Для держави того періоду найважливішою була діяльність, направлена на забезпечення існування пануючих рабовласницьких класів. Це функція **утримання в покорі** маси рабів і інших соціально-принижених категорій населення, **придушення, у разі необхідності, їх опору**.

4. Ще одна важлива функція рабовласницької держави — **ідеологічна**. Державна ідеологія того часу — це релігійна ідеологія, яка ґрунтувалася на різних морально-етичних, релігійних цінностях і відводила особливе місце правителю. Так, наприклад, ще в древньому царстві (III тис. до н.е.) **єгипетським фараонам** став привласнюватися священний титул «сина бога Сонця», почав складатися особливо урочистий ритуал їх поховання. Як символ величі фараонів будувалися знамениті піраміди, які вселяли простим людям священний страх і повагу перед тронем. Знаменита Хеопсова піраміда займає площу в 54 000 і більше кв² і має висоту до 160 метрів, кожна її сторона в довжину сягає до чверті кілометра, на неї укладено понад 2 мільйони каменів кожний по дві з половиною тон вагою. На цілі десятиріччя тисячі людей відривалися від продуктивної праці і притягувалися до примусових робіт, націлених на зведення цих грандіозних споруд. Віддаючи сили на зведення величних гробниць фараонів, єгиптяни піклувалися і про власне посмертне існування.

Особливе значення мала ідеологічна функція в **Китаї**. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя-деспота, підтримувала міф про божественне походження імператора — «сина неба». І в Стародавній Індії, і в Стародавньому Вавилоні, незважаючи на їх історичні особливості, царі також незмінно звеличувалися. Їх імена ставилися поруч з іменами богів. У Вавилоні цар являвся людиною, яка, однак, у силу своєї обраності богами, наділялася божественною царственістю, що прославляла його над людьми.

В **зовнішній сфері** рабовласницька держава здійснювала наступні **функції**:

1. Функція оборони країни і мирного контакту з іншими народами. Вона була спрямована на діяльність по зміцненню армії і проведенню в ній реформ, які полягали в заміні військового ополчення, що збереглося як пережиток родового ладу, постійною або найманою армією.

2. Функція захоплення чужих територій включала діяльність рабовласницьких держав по організації і проведенню військових походів з метою захоплення не тільки нових земель, але і найголовнішого — військовополонених для поповнення армії рабів, а отже, підтримки системи рабства. Крім того завоювання інших земель давало можливість збільшити кошти державної скарбниці.

3. Діяльність по управлінню завойованими територіями, які не входили у власні землі даної держави. Завойовані території перетворювалися в провінції, якими управляли намісники — ставленики центральної влади. Управління ними полягало, головним чином, в організації збору податей. Зазначимо, що дана функція не була постійною. У період здійснення централізації і утворення рабовласницьких імперій ці провінції включалися до їх складу не як зовнішні землі, а як частина власної території.

Для практичного здійснення функцій рабовласницької держави необхідні були державні органи, державні установи, спеціальні органи насильства і

придушення, які у своїй сукупності склали *механізм рабовласницької держави*.

Державний механізм країн Стародавнього Сходу

Характерними рисами *механізму* давньосхідних держав були: 1) домінування в системі державних органів переважно тих з них, які пригнічували: збройні сили, поліція, в'язниці, суди і інші організації рабовласників; 2) його *простота* — він не був таким громіздким, як, наприклад, механізм сучасної держави.

Простота державного механізму давньосхідних держав пояснювалася:

а) рівнем розвитку суспільства;
б) співвідношенням класових сил, яке, незважаючи на відносну нечисленність рабовласників по відношенню до кількості рабів, було вочевидь на користь перших;

в) однорідністю політичних сил, що були при владі, відсутністю різних угруповань і підрозділів, що не викликало потреби в численних органах, які виражали їх інтереси.

Схематично державний механізм являв собою централізовану систему державних органів і установ, що складалася з *двох горизонтальних рівнів управління*:

- центрального чиновницького апарату, очолюваного безпосередньо монархом;

- місцевого чиновницького апарату (рівня областей і рівня общини), і, як правило, *трьох вертикальних рівнів управління*, що знайшли своє вираження в діяльності *трьох основних давньосхідних відомств*: 1) *військового*; 2) *фінансового* та 3) *публічних (суспільних) робіт*.

Вершиною *давньоєгипетської* держави був **цар-фараон** (від слова «перо», що в перекладі з єгипетської означає «високий будинок», в єврейській транскрипції «паро», а в грецькій «*фараон*»), якому приписували божественну гідність. Цар — бог за життя і після смерті, нащадок бога. Цар не вмирає, а «заходить у свій вічний горизонт».

Фараону належала вся повнота законодавчої влади. Він здійснював законодавство одноосібно, йому допомагали в цьому лише вищі сановники країни («радники царських наказів»). Всі зобов'язані були сліпо коритися його наказам. Фараон стояв також на чолі усього адміністративного апарату. Йому належала вища судова і вища військова влада. Як нащадок богів, як посередник між богами і людьми фараон був також і верховним жерцем.

Аналогічним було становище глави держави — *імператора* і в **Китаї**. Він також обожнювався. Тут держава протягом віків формувала уніфікований світогляд, прославляючи правителя, підтримувала міф про божественне походження імператора — «сина неба». Вища законодавча влада була однією з важливих ознак його широких повноважень. Правитель сам очолював централізований багатоступеневий бюрократичний апарат, а всі імперські чиновники, незалежно від рангів і постів, були під його суворим контролем.

Але в багатьох давньосхідних державах — це стосується передусім Вавилону і Індії — влада верховних правителів обмежувалася радою знаті, народними зборами або самоврядними багатосімейними міськими общинами.

У **Давньовавилонській** державі всі три «гілки» влади — *законодавча, виконавча і судова* — були зосереджені в руках царя. Разом із тим *царська влада* не була *абсолютною*. На відміну від Єгипту й Китаю, давньовавилонський цар розглядався як намісник і служитель бога на землі. Тобто глава держави не був самостійним, його діяльність направлялася зверху, богом. Знизу царська влада обмежувалася сильним духовенством і правлячою верхівкою багатих міст. Три священних міста Вавилонії: *Нинпур, Сиппар і Вавилон* мали пільгові грамоти, що давали їм привілейоване становище. Цар не мав права ув'язнювати громадян цих міст, вимагати у них солдат, примушувати працювати в храмових господарствах. Охоронцями недоторканості прав міст виступали жерці. Правителі **Стародавньої Індії**, наприклад, не мали у своєму розпорядженні необмежених законодавчих повноважень. Навіть у великій, відносно централізованій державі Маур'єв (IV-II ст. до н.е.) велике значення мали колегіальні органи державної влади, такі як *мантрипарішад* — *рада сановників*, дорадчий орган при царі.

Найбільш розвинений чиновницький апарат був у Єгипті. Він представляв величезну армію чиновників різних рівнів. Очолював цю армію *візир (джаті)* — всемогутній голова усього бюрократичного апарату. У його руках були зосереджені адміністративна, судова і військова влада.

Значною була також роль іншої поважної посадової особи — *охоронця печатки*, або головного скарбника. Скарбник завідував державними складами, в яких зберігалися натуральні приношення. Йому підпорядковувалися два скарбники царя, що керували роботами каменоломень, мідними рудниками і виконували, крім того, функції військового і морського міністрів.

Крім цих чиновників існували доглядач «білої палати» і доглядачі двох царських житниць. Важливою була роль «начальника всіх царських робіт», який був свого роду царським архітектором і міністром громадських робіт, що стежив також і за порядком виконання повинностей, які лежали на вільному населенні.

У **Вавилоні** до утворення єдиної шумеро-аккадської монархії головною посадовою особою був доглядач палацу — *нубанду*. Він відав усіма громадськими роботами, землеробством, фінансами, командував також військами. Йому підкорялися місцеві правителі, на яких лежала турбота про збір податків і нагляд за виконанням усіх повинностей, що покладалися на населення. Цей порядок управління, при якому правителі царського палацу були вищими посадовими особами в державі, зберігся і за царя Хаммурапі. Однак з розширенням влади царів за межі Шумера апарат ускладнювався. *Нубанду* відав тепер виключно організацією робіт, які були пов'язані з повинностями населення. При царі з'являється й інша посада — *ісакку*, правитель (намісник) багатьох міст. У джерелах згадуються й інші посадові

особи, які в супроводі солдат і кур'єрів роз'їжджали по країні, виконуючи завдання уряду в самих віддалених її частинах.

Таким чином, у Вавилоні також, як і в Єгипті, існувала велика кількість посадових осіб, але, на відміну від Єгипту, серед них був суворий розподіл обов'язків, своя особлива компетенція.

В **Індії** для управління країною було створено центральний апарат, що очолювався *сімома* або *вісьмома міністрами*, призначеними царем з числа людей «благородного» походження і вірних цареві. При царі існувала рада, в яку входили міністри. На засіданнях ради обговорювалися питання про управління державою, про війну і мир, про витрати царської скарбниці і безпеку держави. З одним із своїх міністрів — *вченим брахманом* — цар обов'язково радився перед прийняттям остаточного рішення.

Судові органи.

У кожній з держав обов'язково існували органи **судової влади** і органи з **підтримки «правопорядку»**.

В **Єгипті** суд не був відділений від адміністрації. Вищі посадові особи, наприклад *джаті*, були і верховними суддями. Однак джаті вирішував справи не одноосібно, а на чолі якої-небудь колегії суддів: у *раді десяти*, яка відала одночасно судовими й адміністративними справами; в *«палаті шести»*, що виникла пізніше і здійснювала вищу судову владу, яка поширювалася на всі судові установи країни.

У період Нового царства існувала вища судова колегія, що складалася з 30 суддів — вихідців із знатних громадян різних міст. Це був *кенбет* — центральний суд країни. Нарівні з ним існували *кенбети* округів і окремих міст. Існували ще храмові суди, що склалися повністю або в переважній більшості з жерців. Вони були організовані при всіх більш-менш значних храмах і розбирали справи, пов'язані з храмом або його персоналом. Місцеві судові установи — *номові суди* розбирали справи під головуванням правителя *ному*.

На чолі всієї судової організації стояв цар — верховний носій вищої судової влади. Цар міг особисто вирішити будь-яку справу, відмінити будь-яке рішення. До нього могли звертатися зі скаргою або проханням про помилування всі вільні громадяни.

У давніший період у **Вавилоні** судова влада належала жерцям. За часів Хаммурапі нарівні з реформою адміністрації було проведено реформу суду, яка призвела до заміни духовних суддів — жерців світськими. Ця реформа безпосередньо вплинула на зміцнення царської влади і посилення політичної централізації в країні. Вища судова влада в державі належала цареві. Він здійснював її або сам, або через особливих — «царських судій», які діяли за його дорученням. Ці «царські судді» обиралися або з середовища професійних суддів, або з числа представників місцевої влади.

Судові функції здавна виконували в Вавилоні органи адміністрації. *Шакануку* — правитель області виступав у ролі судді по справах, особливо

важливих з точки зору охорони громадського порядку. *Рабіанум*, покликаний підтримувати в порядок у місті, також виступав іноді у ролі судді.

Крім органів місцевої адміністрації, що здійснювала суд за допомогою різних колегій, існували професійні судді, які, однак, нарівні з судовими функціями виконували також і деякі адміністративні. Такого роду судді були в кожному окрузі і підпорядковувались безпосередньо цареві. На суддю покладалися деякі функції по управлінню царським (державним) майном, нагляду за станом майна, що належало містам.

В **Індії** правосуддя, за вченням брахманів, вважалося одним із головних завдань держави. Цар був наділений правом судити, карати, тому вища судова влада належала йому. Також як і в Єгипті, суд не був відділений від адміністрації, цар здійснював судову владу спільно з призначеними з брахманів радниками. На допомогу своїм радникам він призначав ще по троє брахманів, досвідчених у священних книгах. На всі судові посади в державі призначав також він. У країні були нижчі і вищі суди. Якщо рішення справи нижчим судом не задовольняло одну з сторін, вона могла звернутися до вищого суду для нового розгляду.

Наявність спеціального судового відомства в імперії Цинь на чолі з *тинвеем* і провінційними суддями свідчить про певне відокремлення в **Китаї** судових функцій з загальноадміністративних, яке, однак, проводилося непослідовно і стосувалося переважно тільки карних справ.

Разом з тим у ханьському Китаї майже всі адміністративні органи володіли судовою владою. Припинення зловживань чиновників покладалося також на представника верховного цензора в провінціях. Нижчим судом по цивільних справах була повітова адміністрація. Якщо в повіті справа не була вирішена, вона направлялася губернатору провінції, який у разі її складності міг адресувати справу в центр, начальнику судового або іншого відомства. Останньою інстанцією виступав сам імператор, який міг безпосередньо розбирати судові справи.

Таким чином, можна зробити висновок, що вищою судовою владою в кожній з перерахованих вище держав володів монарх, йому підпорядковувалися всі судові органи держави. Судова влада не була чітко відмежована від адміністрації, і в основному судові функції виконували органи адміністрації. У всіх державах існували і вищі, і нижчі суди. Причому в Єгипті існували ще храмові і номові суди; в Вавилоні — професійні судді. У Єгипті і Вавилоні судова влада досягла більш високого рівня розвитку, ніж в Індії або Китаї.

Опорою апарату державного управління і найважливішою складовою частиною державного механізму країн Стародавнього Сходу служили поліція і військо.

Форми давньосхідних держав

Давньосхідні держави набули своїх остаточних форм не відразу. Їх державно-політичний розвиток почався, як було зазначено, з етапу *номових*

держав — адміністративно-господарських об'єднань общин, що тільки починали втрачати свій родовий і первісносуспільний характер. Це наклало відбиток на *форму політичного режиму*, який багато в чому ще зберігав риси демократизму і егалітаризму родоплемінного ладу, і на одну з перших державних *форм правління* — **монархію**.

Давньосхідні монархії.

Ранню давньосхідну монархію не можна характеризувати як монархію в пізнішому значенні — настільки своєрідною вона була за своїми зв'язками з суспільством, що її породило. За характером ці зв'язки головним чином мали більш економічно розпорядливий, релігійний і військово-адміністративний характер, ніж політичний і правовий.

Давньосхідна монархія виникла шляхом переродження влади виборного релігійного і господарського вождя союзу общин, на базі якого утворилася протодержава, у владу правителя-монарха. Основні його функції — виконання обов'язків жерця і організація публічного господарства — визначали і зміст влади:

- *по-перше*, правитель наділявся повноваженнями відправляти релігійний культ, виконувати і тлумачити волю божества, організовувати святилища, релігійні церемонії, приносити жертви і вимагати жертвних підношень; у цих межах правитель діставав права контролювати діяльність общин і навіть окремих сімей, звідси ж виникали повноваження правителя втручатися у внутрішньородові і сімейні справи;

- *по-друге*, правитель отримував повноваження регулювати збір продуктів, які виділялися на загальнодержавні потреби, встановлювати розміри податків або натурального відпрацювання, розподіляти земельний (або інший ресурсний) фонд країни, організовувати в разі необхідності видачу продуктів населенню або привілейованим верствам, визначати міру участі общин, родів і кожного підвладного в загальнодержавних роботах.

Спочатку монарх, як вождь надобщинного виборного управління, зберігав прихильність до інститутів традиційного управління старшинства — радам жерців, старійшин, знаті.

На наступному етапі свого розвитку давньосхідна монархія характеризувалася посиленням ролі і влади монарха як військового вождя союзу племен або *номів*. На основі цього ступень його примусових владних повноважень стає значно вищою: зрештою монарх здобував право визначати долю підданого, аж до питання про життя і смерть. Це свідчило про встановлення особливого політичного режиму, при якому піддані живуть у постійному страху, не захищені законом. Оскільки цей режим дістав назву **despoteia** (з древньогрецької — необмежена влада), давньосхідну монархію стали іменувати *східною деспотією*. Однак це не зовсім правильно тому, що **східна деспотія** — це своєрідна форма держави, яка характеризувалася:

- * *монархічною формою правління* з необмеженою владою спадкового монарха (деспота), який обожнювався і виступав одноосібним законодавцем і вищим суддею;

* **централізованою державою, значно збільшеною в розмірах** до рівня **імперії**, як наслідок завоювання, з повноцінною і самостійною системою адміністрації, суду, фінансів, підпорядкованою єдиним державним потребам;

* **деспотичним режимом**, із всеохоплюючим наглядом за безправними підданими з боку розгалуженого адміністративного апарату, підпорядкованому деспоту.

Концепція «східної деспотії» бере свій початок ще від «батька історії» Геродота (V ст. до н.е.). У літературно-політичних дискусіях XVIII ст. про правильно побудовану державу «деспотія» визначалася як неправильна, згубна для суспільства монархія, де государ владний був вільно розпоряджатися не тільки адміністрацією країни, але і майном, і навіть життям підданих. Приклади такого свавільного правління черпали, як правило, з історії середньовічного Сходу (Туреччини, Персії) або історії давнини. Твердження, що і давнім, і середньовічним суспільствам Сходу органічно властива однаково деспотична форма держави, міцно трималося протягом XVIII—XX ст.ст., аж до останнього часу. Дійсно, в тому або іншому вигляді вказані вище риси можна виявити в історії імператорського Риму, феодальної Азії і Європи і навіть у більш пізній час. Але *своєрідність східної деспотії* полягала в причинах, що обумовили її появу й існування.

Основною з них є збереження протягом досить тривалого часу поземельної общини і досить слабого розвитку приватної власності на землю. Поряд з загальними рисами східні деспотії окремих країн мали свої особливості. Більш ґрунтовний аналіз державно-правових інститутів країн Стародавнього Сходу показує, що до «класичних» східних деспотій можна віднести лише Єгипетську і Китайську. У Вавилоні і Індії влада верховних правителів, як уже зазначалося, не була необмеженою. Влада царя Стародавньої Індії обмежувалася *мантрипарішадом*, а давньовавилонського — сильним духовенством і верхівкою багатих міст.

Давньосхідні “республіки”.

Характеризуючи основну форму давньосхідних держав — монархію, було б неправильним обійти увагою факт існування в країнах Стародавнього Сходу й інших державних форм. За даними відомого сходознавця І.М. Д'яконова, в Месопотамії існувало кілька десятків шумерійських міст-держав з **аристократичною формою республіканського правління**. Є відомості про існування ранньокласових республік і в Стародавній Індії. Такі форми правління звичайно утверджувалися там, де збереглися міцні родові традиції. Найчастіше республіки, так звані «*гани*» і «*сантхи*», знаходилися в лісовій, важкодоступній місцевості.

Організація влади тут засновувалася на демократичних засадах. Для країн Стародавнього Сходу вона мала унікальний характер. Посада глави держави в *гани* була виборною і змінною, фактично він здійснював виконавчу владу. Будь які накази (укази) та інші розпорядження видавалися головою виконавчої влади тільки від імені *гани*. Найбільш важливі питання вирішувалися в **раді**

киатрійв-раджей, куди входили вожді знатних родин цієї варни. Склад ради досягав 500 членів. Обраний правитель республіки залежав від даного органу.

Джерела вказують на існування народних зборів, сходи всіх вільних громадян перших трьох варн, де також розглядалися державні справи. У тих *ганах*, де влада зосереджувалася у народних зборів, форма держави являла собою, умовно, «унітарну демократичну республіку», там, де влада належала раді, — «унітарну аристократичну республіку».

Таким чином, ми бачимо, що навіть для самих ранніх державних форм характерна певна різноманітність. Домінуючою, звичайно, є східна деспотія, що являла собою централізовану імперію з деспотичним державним режимом і монархічною формою правління. Характерною рисою монархії цього часу є визнання вищого, божественного авторитету і необмежених деспотичних повноважень правителя.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Давньосхідні монархії, що виникли як логічне і природне продовження соціальних форм управління протодержав з їх складною адміністративною ієрархією на чолі з вождем, влада якого набула авторитарного і сакрального (релігійного) характеру, виявилися більш ефективними для забезпечення функцій великих держав — імперій того часу. Республіканські ж форми правління для Стародавнього Сходу — скоріше виключення з правила. Традиції примітивної плеємної демократії, які вони зберегли на певному етапі, виявилися життєздатними для маленьких державних утворень. У кінцевому результаті на Сході вони поступилися місцем, що закономірно, монархічним формам правління.

ІІІ. ПИТАННЯ

ДАВНЬОСХІДНЕ ПРАВО: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Виникнення права

Питання про те, коли і як починається виділення права із звичаїв первісного суспільства, як і чим взагалі відрізняється право від звичаїв, напевно, ніколи не будуть мати конкретних і повних відповідей. Все, що відомо сьогодні про становлення права з пам'яток тих епох — це лише історична реконструкція цього процесу, міру точності якої дуже важко перевірити. Цим, зокрема, зумовлена поява різних підходів до розуміння генези (походження) права.

Серед них домінуюче положення займає точка зору про те, що *державна та право нерозривні у своїй генезі*, і *державна по суті є першопричиною права*. Такого роду позиція обумовлена, зокрема тим, що, *по-перше*, феномен взаємозв'язку держави і права осмислюється стосовно сучасної дійсності багатьох країн світу. Однак те, що ми спостерігаємо зараз, не означає неможливості виникнення права раніше виникнення держави.

По-друге, досить широким розповсюдженням положення марксистської доктрини, згідно з якою поява держави і права зумовлена диференціацією суспільства на класи при переході людства від економіки привласнюючого характеру до економіки виробляючої. Тим самим розподіл суспільства на класи виступає загальною причиною виникнення держави і права.

По-третє, в цьому підході можна побачити вплив школи юридичного позитивізму, що зародилася в першій третині XIX ст., згідно з положеннями якої право є продуктом держави.

Останнім часом нарівні з цією домінуючою думкою серед вчених з'явилися небезпідставні спроби обґрунтувати *виникнення права раніше за державу*³. Вони базуються на тому, що право виникає не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби, інтереси не можуть бути виражені, структуровані, реалізовані нормально поза і крім правових форм. Вони є об'єктивною й історично-логічною причиною виникнення, існування і функціонування права.

Право настільки складне явище, що воно не може мати тільки одну-єдину причину, наприклад, економічну. Для його виникнення об'єктивно необхідна ще низка причин і умов соціального, духовного, політичного, ідеологічного характеру, а також необхідний «матеріал», з якого «робиться» право, — воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, цінності. Держава цей матеріал лише обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», тобто додає йому потрібної форми і визначає його юридичну силу. Але «матеріал» цей був ще до виникнення держави, тому розглядати проблему походження права пропонується як проблему *походження «архаїчного права»*, по суті першого типу права, що являє собою звичаєве право періоду додержавної епохи.

Ця точка зору базується не тільки на певних теоретичних конструкціях, але і на історико-правових дослідженнях. Мається на увазі праця шведського вченого Е. Аннерса «Історія європейського права», в якій феномен права розповсюджується на родовий лад суспільства, де діє т.зв. «примирливе право»⁴. Свої дослідження з цієї проблеми він присвятив північногерманським народам часів середньовіччя, але без уваги не залишив і «архаїчні правові культури» найдавніших часів і країн, до розгляду яких ми і переходимо.

Загальні риси давньосхідного права

Структура станово-кастових суспільств, яким було і давньосхідне суспільство, прямо і відкрито закріплювалася правом, а держава, що впливала на формування змісту права, виражала і захищала інтереси привілейованих станів або каст. Тому серед найважливіших загальних рис права давньосхідних країн слід назвати:

По-перше, те що воно було багатоступеневим внаслідок особливої ієрархічної структури, де розрізнялися вищі, менш високі за соціально-правовим становищем, нижчі, непривілейовані, нарешті, безправні стани,

³ Див: Проблемы теории государства и права. — М., 1999. — С. 296–309; *Графский В.Г.* Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Изд-во НОРМА, 2000. — С. 36–52.

⁴ Див.: *Аннерс Е.* История европейского права. — М., 1996. — С. 10–20.

кожен з яких мав особливий правовий статус. Право того часу *відкрито закріплювало соціальну нерівність*, що виявлялося передусім у пригнобленому становищі рабів. Незалежно від того, чи міг раб мати сім'ю або володіти в інтересах господаря тим або іншим майном, на Сході він виступав як річ і у такому статусі розглядався діючим правом.

По-друге, основним принципом реалізації давньосхідного права була законопослушність (законопокірність), тобто відповідність поведінки кожного члена суспільства статусу свого стану, дотримання заборон, беззастережне виконання наказів влади. Опорою законопокірності часто були традиції, релігійно-етичні норми, але право станового суспільства завжди було зобов'язуючим наказом, даним зверху: правителем, його чиновниками, церквою, богом, господарем — тими, хто був наділений владою.

По-третє, право Стародавнього Сходу нерозривно пов'язано з релігією і релігійною мораллю. Правова норма тут, за рідкісним винятком, мала релігійне обґрунтування. Правопорушення — це одночасне порушення норми релігії і моралі.

По-четверте, основним джерелом права давньосхідних держав протягом віків залишалися звичаї, які, будучи продуктом громадської творчості, протягом тривалого часу не записувалися, а зберігалися в усній традиції і пам'яті одноплемінників. Це знайшло відображення у тому, що майже у всіх пам'ятках давньосхідного права можна знайти посилання на древніх мудреців — священних авторитетів, які охороняли звичаї. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися в минулому, орієнтувалися на них. Звичай, що наповнюється новим соціальним змістом, санкціонований державою, залишався основним джерелом права і тоді, коли з'явилися письмові документи.

По-п'яте, писане право країн Стародавнього Сходу було ще незавершеним. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, стали судовою практикою. З цим пов'язані їх неповнота, нерозробленість ряду інститутів і норм, їх казуїстичний характер, бо правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку. У правових системах, що формувалися в давньосхідних суспільствах, які повільно еволюціонували, знайшли відображення норми старого родового ладу, наприклад, передбачення колективної відповідальності членів сім'ї або навіть усіх членів сусідської общини за вчинки, скоєні одним з них, кровної помсти, самосуду, таліону. Поява майнових, станових, професійних і інших відмінностей призвели до прямого перекинування в нормах давньосхідного права ідеї первіснообщинного ладу про рівність (еквівалентність). Ці норми виходили з того, що ціна крові знатного, багатого вища за ціну крові бідного, незнатного.

По-шосте, спільні традиційні риси давньосхідного права значною мірою визначалися тривалим існуванням у країнах Стародавнього Сходу таких соціальних форм, як община, велика патріархальна сім'я. У всіх нормах давньосхідного шлюбно-сімейного і спадкового права простежуються,

наприклад, такі традиційні риси, як підлегле, понижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї, нерівність спадкових прав жінок і чоловіків тощо.

По-сьоме, в давньосхідному праві відсутнє ще *уявлення* про галузі *права*, про чіткі відмінності злочинів від приватних правопорушень. На перший погляд, правові документи Стародавнього Сходу викладені не тільки безсистемно, але і без будь-якої внутрішньої логіки. Але внутрішня логіка викладу норм у цих правових пам'ятках присутня. Вона визначається або релігійними концепціями про тяжкість, гріховність тієї або іншої поведінки людини в Вавилоні і в Китаї або релігійною концепцією світобудови, станово-варнового розподілу в Індії.

Говорячи про загальні елементи правових систем країн Стародавнього Сходу, не можна не побачити і специфічних рис їх правових принципів, інститутів і норм, пов'язаних з особливостями духовної культури, релігії, тієї або іншої системи цінностей.

Особливості давньосхідного права

Характерною *особливістю* права Стародавнього Єгипту — країни «поголовного рабства», засилля адміністративно-командного царського апарату, з його доведеними до абсолюту контрольними-регулюючими функціями, є те, що не було створено навіть умов для загальних *уявлень про правоздатність, правовий статус особи*.

Найважливішою *особливістю* давньоєгипетського права є *обґрунтування його правових норм*. Основи права при фараонів, що займав положення богоподібного самодержця, ґрунтувалися на його, фараона, особистій волі. Але в той же час правові норми тієї епохи виправдовувалися тим, що існував загальний принцип: *обвинувачення і контробвинувачення повинні бути рівноцінні*. Тут має місце характерне для багатьох правових систем прагнення мотивувати правові норми відповідно до етичної норми, в основу якої було покладено принцип рівності (т.зв. «принцип еквівалентності»), який виражався у формі вимоги справедливості і законності. У стародавніх єгипетських правових джерелах є чітко виражені формулювання, наприклад, принципу ретельної перевірки відповідності позовів, що взаємно висуваються. Даний принцип був представлений в символічній формі у вигляді двох урівноважених чаш ваги. Таким чином, спочатку типово єгипетський символ пізніше (в античну епоху) сприймався як алегоричне зображення ідеї справедливості. І навіть сьогодні він, як і раніше, продовжує відігравати ту ж роль.

Особливим у праві єгиптян того часу є також те що:

а) їх т.зв. «карне право», в порівнянні з таким у асирійців і вавілонян, відрізнялося м'якістю і тільки в обмеженій мірі вираженим принципом помсти — таліону: життя за життя, око за око, зуб за зуб, принципом, який домінує в клинописних текстах сучасного йому близькосхідного права;

б) жінка, в переважній більшості випадків, володіла тими ж правовими можливостями, що і чоловік.

Для **Стародавнього Вавилону** характерна досить рання поява письмового законодавства, що було обумовлено особливими умовами становлення і розвитку держави; досить раннім розвитком товарно-грошових відносин, внутрішньої і зовнішньої торгівлі; меншою, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу, залежністю від релігії.

У **Стародавньому Китаї** і релігія, і право спочатку відкидали ідею рівності людей, виходили з визнання відмінностей між членами китайського суспільства залежно від статі, віку, місця в системі родинних відносин і соціальної ієрархії. Тут виключалося створення передумов не тільки для розвитку «громадянського» суспільства, приватної власності, суб'єктивних прав і свобод, але і приватного права як такого. *Китайське традиційне право* — це передусім *карне право*, що включало норми шлюбно-сімейного, цивільного права, порушення яких спричиняло кримінальне покарання.

На відміну від Китаю, де теологія як така не відіграла суттєвої ролі, давньоіндійська цивілізація *мала яскраво виражений релігійний характер*. Всі сторони життя в давньоіндійському суспільстві регулювалися суворо розробленими етико-релігійними нормами. Тому у давньоіндійському суспільстві особливу цінність мав вчений брахман, який виконував функції вихователя людей в дусі неухильного дотримання *дхарми* (правил поведінки релігійного індуса.), варнових норм і ритуалу. Цим багато в чому пояснюється специфіка джерел права в **Стародавній Індії**, серед яких особливе місце займали брахманські повчальні твори — *дхармашастри*. В них знайшли відображення особливості традиційного права індусів, що пережило століття.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Особливий вплив на зміст **староєврейського** права зробили релігійні розпорядження іудаїзму з його прихильністю ідеї богообраності ізраїльського народу, ідеалом підкорення соціальної поведінки священним заповітам. Орієнтація правозастосування на сімейні, значною мірою, общинні цінності, кінець кінцем зробила староєврейське право вузьконаціональним. Це забезпечило йому тривале життя і використання його в тих країнах, офіційні доктрини яких негативно відносилися до іудаїзму.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

З огляду вищезазначеного можна зробити висновок, що виникнення державно організованого суспільства в країнах давньосхідної цивілізації було результатом розкладу родоплемінного ладу, що є загальною для всіх країн рисою процесу державотворення, щодо особливостей, передусім, це фактори, які певною мірою або прискорювали цей процес, або його стримували. Про це свідчить досвід Стародавньої Індії, Вавилону, Китаю.

Давньосхідна монархія стала особливим типом ранньої державності — першої з відомих сучасній історії. Формування її відбувалося перш за все шляхом виділення управлінських функцій й повноважень влади,

персоніфікованій у правителі-монарху. Право також несло на собі відбиток первіснообщинної організації, що проявилось в збереженні звичаю як основного джерела, інших загальних для всіх країн рис. Але в той же час воно вже окреслилось в своїх номах як право-привілей, що вставало на захист пануючої частини давньосхідного суспільства.

ТЕМА № 3. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Основні риси європейського феодалізму. Виникнення та основні тенденції розвитку ранньофеодальних держав.
2. Загальні риси та особливості розвитку державних форм середньовічних держав Західної Європи.
3. Європейське феодальне право: загальна характеристика.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Византийский земледельческий закон / Под ред. К. Медведєва.—Л.,1984.
2. *Лебек Ст.* Происхождение франков. V-IX вв.: Пер.с франц. В.А.Павлова.— М.,1993.
3. *Липшиц Е.Э.* Законодательство и юриспруденция в Византии в XI-XI вв.— Л.: ЛГУ,1981.
4. Право Византии. VII-XI вв. // Антология мировой правовой мысли: В 5-ти тт.—Т.2.—М.,1999.
5. Салическая правда /Пер. проф. П.Н.Грацианского. Под ред. проф. В.Ф.Семенова.— М., 1950.
6. *Успенский Ф.* История Византийской империи: В 5 томах.—М.,2001-2002.
7. *Эклога.* Византийский законодательный свод VIII в./ Вступ. статья пер. и комментарии Е.Э.Липшиц.—М.,1965.
8. *Батыр К.И.* История феодального государства Франции.—М.,1975.
9. *Блок М.* Феодальное суспільство.—К.,2002.
10. *Лисневский Э.В.* История феодального государства и права Англии.— Ростов - н/Д,1981.
11. *Кучма В.В.* Создание и деятельность органов общественной полиции во Франции в период абсолютизма // Античная древность и Средние Века: Сб.15.—М.,1978.
12. *Прокопьев В.П.* История германской государственности X-XVIII вв.
13. *Аннерс Е.* История европейского права: Пер. со швед. / Ин-т Европы.— М.:Наука,1996.

14. Блок М. Феодальне суспільство.—К.,2002.

15. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – К.:Одісей. –2002.

16. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права, очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческом,

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити з основними тенденціями виникнення та розвитку феодальної держави і права в країнах Західної Європи, виявити загальні риси та особливості процесу державо- і правотворення в них, його історичного значення.

ВСТУП

В середині першого тисячоліття світ вступив у новий період епохи станово-кастового суспільства — період Середніх віків. Історично його початок пов'язують з падінням Римської імперії. Кінець середньовіччя приходить на різні часи: XVI-XVIII ст. — для країн Заходу, друга половина XIX – поч. XX ст. — для країн Сходу. Основною рисою цього періоду став феодалізм — новий соціально-економічний, політико-правовий і духовний стан суспільства, який прийшов на зміну рабовласництву. Держава і право цього періоду не змінили своєї соціальної суті, але їх історичне значення полягає в тому, що вони заклали підвалини для сучасних країн Західної Європи, вивчення яких дозволяє зрозуміти і вирішити багато з проблем державо і правотворення сьогодення.

I. ПИТАННЯ

ОСНОВНІ РИСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ. ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РАНЬОФЕОДАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Термін «**феодалізм**» вперше з'явився у французькій літературі періоду Великої буржуазної революції 1789-1794 років. Він походить від французького *feodalite*, який в свою чергу пов'язаний з середньовічним німецьким *feudum*, що означав «майно» (земельне володіння). Право власності на землю визначало нову соціально-класову структуру феодального суспільства, *основними класами* якого стали *феодал*и й *селяни*.

Всі феодал

и, залежно від своєї економічної й політичної могутності, розділялися за рангами. Як правило, на верхньому щаблі феодальної ієрархічної градації стояв **король**, який був верховним власником усієї землі в королівстві й наділяв нею *феодалів вищого рангу*. Від них одержували і «тримали землю» *феодал*и нижчих рангів.

Поза цією ієрархією стояли *селяни* — *вчораїні раби й общинники*. Позбавлені власності на землю, вони володіли деякими засобами виробництва, працювали на землі феодала і за це віддавали йому частину прибутку, т.зв. **земельну ренту**. Відомі *три її форми*, що умовно відповідають трьом періодам розвитку феодалізму: раннього, середнього й пізнього.

Перша форма — це *відробіткова рента*. При цьому селянин знаходився під прямим наглядом і примусом власника або його представника, він жив у безпосередній близькості від нього й відпрацьовував визначену кількість днів у тиждень на його землі.

Друга форма — *продуктова рента*, коли селяни самі розпоряджалися своїм часом, вирощували врожай і розплачувалися з хазяїном продуктами.

Третя форма — *грошова рента*. При такій формі відносини між селянами і земельним власником базувалися на договірній основі, причому перші перетворювалися або в орендарів землі, або у власників, або в незаможних батраків, що наймалися за гроші.

Економічною основою феодальної держави стала *феодална власність на знаряддя і засоби виробництва і частково власність на селянина*. Основна характерна ознака права цього періоду — це його кріпацький характер, тобто прикріплення до землі основного виробника - селянства, яке складало більшість населення. Селянин міг працювати визначену кількість днів на себе на тій ділянці, що виділяв йому поміщик, інший час він працював на хазяїна. Їхнє положення мало чим відрізнялося від положення рабів у рабовласницькій державі, але все ж кріпак не вважався повною й безпосередньою власністю поміщика. Певною мірою він належав собі, і кріпосне право, при більш широкій можливості розвитку обміну, торгових відносин усе більше і більше розкладалося, розширюючи можливості для звільнення селянства.

Держави франків й англосаксів

Після загибелі Західно-римської монархії, західноєвропейське суспільство, на відміну від «південно-східноєвропейського», надовго було відкинуте назад, і тому змушено було знову пройти у своєму розвитку великий шлях від примітивних протодержав до централізованих національних держав. Було б помилково цей історичний період вважати регресом для Західної Європи. Вихід на її політичну арену нових народів і етносів, що поступалися римлянам у політико-правовій культурі, усе ж дозволив їм у результаті створити невідомі до цього країнам Сходу й античного світу, історично більш перспективні форми організації економічного, соціального й політичного життя людського суспільства.

Феодалізм періоду появи ранніх держав в Західній Європі характеризувався ще несталістю своїх рис:

- його соціально-класова структура була обумовлена тим, що поряд із феодално-залежним селянством зберігалася значна частина вільних селян-общинників і дрібних земельних власників;
- з хліборобами-феодалами зливалася військово-дружинна знать;

- експлуатація здійснювалася як у формі ренти, так і у вигляді стягування данини;

- завершення процесу становлення феодального засобу виробництва пов'язано з узурпацією общинних земель з боку феодалів.

Ці своєрідні перехідні риси раннього феодалізму знайшли свій відбиток у *сутності й формах перших західноєвропейських держав*.

Держава франків.

Для римської провінції Галлії п'яте століття явилася часом глибоких соціально-економічних перетворень. У цій багатющій частині Римської імперії (територія майже збіжна з теперішньою Францією) знайшла свій прояв глибока криза, яка охопила імперію. Рим уже не міг захищати кордони від вторгнень іноземних племен і, насамперед, германців — східних сусідів Галлії. З цих племен виявилися найбільш сильними *салічні (приморські) франки*, які входили до союзу германських племен, котрий склався у III ст. на північно-східному кордоні Галії. Наприкінці V - поч. VI ст. вони захопили велику частину країни.

Соціальна диференціація, що намітилася у франків ще до переселення на нову батьківщину, різко прискорилося у процесі завоювання Галлії. Кожний новий похід збільшував багатства франкської військово-племінної знаті. Вона стала підніматися над рядовими франками, хоча останні продовжували ще залишатися особисто вільними й навіть не відчували спочатку посилення економічного утиску. Вони розселилися на новій території сільськими общинами — *марками*. Марка вважалася власником всієї землі общини, що включала ліси, пустощі, луки, орні землі. Останні землі ділилися на ділянки — *аллоди*, котрі досить швидко перейшли в спадкове користування окремих сімей.

Галло-римляни опинилися в положенні залежного населення, яке за чисельністю в декілька разів перевищувало франків. Але єдність класових інтересів поклала початок поступовому зближенню франкської й галло-римської знаті, що дало про себе знати при формуванні нової влади. Зберегти у своїх руках захоплену країну, втримати в покорі колонів і рабів стара родоплемінна організація не могла. Родоплемінний лад починав поступатися місцем новій організації на чолі з військовим вождем-королем і особисто відданою йому дружиною. *Король і його наближені фактично вирішували найважливіші питання життя країни, хоча ще зберігалися народні збори й деякі інші інститути старого ладу франків*.

Почала формуватися нова **«публічна влада»**, що вже не збігалася безпосередньо з населенням. Вона складалася не тільки з озброєних людей, які належали до рядових вільних, але й всякого роду примусових установ, чого не було за часів існування родоплемінного ладу.

Посилення нової привселюдної влади пов'язано з введенням **територіального поділу** населення. Землі, заселені франками, стали ділитися на *«пагі» (округи)*, що склалися з більш дрібних одиниць — *«сотен»*. Управління населенням, яке мешкало в пагах і сотнях, доручалося особливо

довіреною особам короля. У південних районах Галлії, де старе населення в багато разів перевищувало нове, спочатку зберігався римський адміністративно-територіальний розподіл. Але й тут призначення посадових осіб залежало від короля.

Виникнення ранньофеодальної держави у франків йшло порівняно швидко, протягом життя одного покоління, і пов'язано воно з ім'ям одного з військових вождів — **Хлодвіга (486-511 рр.)** із роду *Меровінгів*. Тому **перший** із двох основних періодів у розвитку франкської держави одержав назву *Меровингський (VI-VII ст.)*, а **другий** — *Каролінгський (VIII - перша пол. IX ст.)*.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, виникнення ранньофеодальних держав, їх сутність і форми обумовлені двома шляхами виникнення феодалізму:

1) зародження й розвиток феодалізму на базі застарілих суспільних відносин, рабовласницьких державах (Рим), які існували вже не одне тисячоліття;

2) виникнення феодалізму на базі родоплемінних відносин у різних племен (франків, англосаксів тощо)

З європейських держав, які утворилися *першим шляхом*, слід зазначити Візантію, *другим* — держави франків й англосаксів.

II. ПИТАННЯ

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ ФОРМ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДЕРЖАВ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

На рубежі першого й другого тисячоліть феодалізм вступив у новий етап свого розвитку, який відрізнявся:

- пануванням крупної земельної власності, незначною роллю міського ремісництва, торгівлі й товарно-грошових відносин при збереженні натурального господарства;

- наявністю натурального господарства, при якому були відсутні міцні економічні зв'язки;

- заміною народного ополчення феодальним, що призвело до посилення окремих феодалів, які ставали багатіше ніж королі і таким чином послаблювали королівську владу;

- повним злиттям дружинної знаті й феодалів-землевласників;
- перетворенням королів на перших серед рівних;
- існуванням колективних органів феодальної олігархії: королівських курій або рад, з'їздів феодалів, княжих з'їздів та ін.

Зв'язок по вертикалі від короля до простого лицаря забезпечувався ієрархією власності й політичної влади, встановленням васальної залежності менш знатних феодалів від більш знатних, наявністю системи *сюзеренітету-*

васалітету. Побудовані на цьому принципі особливі *договірні відносини* стали єдиним засобом організації й підтримки державної влади в умовах феодальної роздробленості.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, у пізньому середньовіччі (XVI-XVII ст.), коли повним ходом ішов розклад феодалізму й формувалися основні елементи капіталістичної системи тільки сильна королівська влада могла бути спроможною зміцнити і підтримати суспільну будову, що похитнулася. Ця влада все більш піднімалася над суспільством, роблячи ставку на бюрократичний централізм, на військово-поліцейську силу, на усунення політичної опозиції. На останній стадії свого розвитку середньовічна держава виступила у формі *абсолютної монархії*. При цьому ще якийсь час абсолютна монархія, використовуючи свій прогресивний потенціал, забезпечувала економічний розвиток і зменшила, правда ненадовго, антагонізми, що зростали в суспільстві. Зігравши протягом відомого часу позитивну роль у світовому історичному процесі, абсолютна монархія досить швидко поступилася місцем більш прогресивним формам державності.

ІІІ. ПИТАННЯ

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Середньовіччя для західноєвропейських країн — це період, коли в межах національних держав, що утворювалися, поступово формувалися основи майбутніх національних правових систем. Початок цього правотворчого процесу сягає корінням у надра раннього феодалізму, в часи варварських королівств, перш за все германських.

Регулювання суспільних відносин у германських племен здійснювалося як королівським законодавством, так і нормами звичаєвого права. Звичаєве право германців було записано й частково кодифіковано. Ці письмові зводи отримали назву варварських правд (*Lex — Закон*).

Феодальна роздробленість періоду сеньйоріальної (ленної) і, зокрема, станово-представницької монархії в країнах Західної Європи обумовила таку рису, як *партикуляризм* у праві, зумовлений тривалим збереженням в якості джерела права звичаю.

У **Франції** особливості виразу правових норм в окремих частинах країни знайшли відображення в тому, що *Франція* умовно була розподілена на дві частини — *Південь і Північ*, які чітко визначилися до XIII століття. *Південь Франції*, що входив колись до складу Римської імперії, називався *країною писаного права*. Там продовжувало діяти римське право, що регулювало більш

розвинуті економічні відносини. Багаточисельні місцеві *кутjоми* на півдні використовувалися як додаткове джерело до чинного римського права.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

У західноєвропейському суспільстві було втрачено багато елементів правової культури й навіть писемності, що одержали колись широкий розвиток в античному світі, а тому й сама усна форма, в якій тривалий час виражалися звичаї, була практично єдино можливою. Але за декілька століть в країнах Західної Європи відбувається порівняно плавний і безболісний перехід від варварських (племінних) правових звичаїв до феодальних правових звичаїв, на основі яких вимальовувались контури майбутніх національних правових систем. На їх базі виникатимуть майбутні великі світові правові системи (сім'ї права) — континентальна (романо-германська) й англосаксонська з їх специфічними і несхожими правовими інститутами.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Незважаючи на характерну, особливо для визначених періодів західноєвропейського середньовіччя, розосередженість політичної влади, головним інститутом у політичній системі все в більшій мірі ставала держава. Її політичне значення й вага визначалися тим, що королівська влада, навіть в епоху глибокої феодальної роздробленості, була єдиним загальновизнаним представником країни й народу в цілому. Закріплюючи феодальні форми поземельної власності, станові привілеї феодалів, середньовічна держава, як будь-яка інша держава, здійснювала загальносоціальні функції (підтримка миру, традиційного правового порядку тощо.). В середні віки в країнах Західної Європи склалася й набула загальносоціальної цінності національна державність, що при всіх її розходженнях у різних країнах стала стрижнем єдиної європейської культури й цивілізації.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

1. Які періоди пройшов у своєму розвитку феодалізм в Європі?
2. З ім'ям якого вождя із роду Меровінгів пов'язано виникнення ранньофеодальної держави у франків?
3. У якому столітті виникла Англія, як ранньофеодальна держава в результаті об'єднання семи англосаксонських королівств під верховенством Уесекса?
4. Із представників яких трьох станів склалися станово-представницькі збори у Франції?
5. Як називалися східна і західна гілки канонічного права Європи після розколу церкви?

**ТЕМА № 4. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВ
ЄВРОПИ У НОВИЙ ЧАС. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (XVII-
XIX СТ.).
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Ранні буржуазні революції в Європі і формування громадянського суспільства.
2. Причини, рушійні сили, основні етапи Англійської революції (1640-1660 рр.).
3. Законодавчі акти Англійської буржуазної революції та „Славетної революції” в Англії: «Трирічний акт» (15 лютого 1641 р.), «Велика ремонтрація» (1 грудня 1641 р.); Акти про скасування королівського звання і Палати лордів (березень 1649 р.) та ін. і їх значення в формуванні нового типу держави

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисевич М.М., Бельчук О.А., Евтушенко С.Г. История государства и права зарубежных стран: Краткий учебный курс / Под ред. к.ю.н., доцента М.М. Борисевича. – М.: Юриспруденция, 2001.
2. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. – Х.: 2003.
3. История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – М., 1999.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: Словник-довідник / Уклад. канд. іст. наук Д.Г. Каюк. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003.
5. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. – 6 вид., доп. – К.: Атіка, 2007.
6. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. – М.: Остожье, 1998.
7. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб – К., 2006.
8. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Л.: “Новий світ – 2000.
9. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. З.М. Черниловского, сост. В.Н. Садилов. – М.: Гардарики, 1998.
10. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Составитель: доктор юрид. наук, профессор Н.А. Крашенинникова. – М.: Издательство: “Зерцало”, 1999.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ознайомити з причинами, рушійними силами, основними етапами Англійської революції (1640-1660 рр.); розкрити закономірності і особливості нової історичної епохи в розвитку людської цивілізації – епохи громадянського суспільства, яка починає формуватися саме після цієї історичної події; визначити сутність і соціальне призначення держави, її риси та принципи організації як держави нового типу порівняно з державою епохи станово-кастового суспільства.

ВСТУП

У середині XVII ст. західна цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом. Її зміст характеризується якісно новим станом людського суспільства, котре за своїм соціально-правовим характером стає громадянським. На відміну від попереднього суспільства, *громадянське суспільство засновано на визнанні загальної правової рівності людей*. Уперше в багатомісячній історії всі люди, незалежно від їх соціального походження і становища, юридично були визнані рівними учасниками громадського життя. Соціальними суб'єктами цього суспільства стають **громадяни** (звідси і походить назва.), котрі мають не тільки обов'язки, але й низку визнаних законом прав і свобод. Важливу роль в його становленні відіграли перші буржуазні революції (XVII-XVIII ст.ст.) в країнах Західної Європи та на американському континенті. З'ясуванню передумов становлення громадянського суспільства та впливу подій буржуазних революцій на процес становлення нового типу держави – буржуазної, її сутності та призначення в нових умовах і присвячена пропонована лекція.

I. ПИТАННЯ

РАННІ БУРЖУАЗНІ РЕВОЛЮЦІЇ В ЄВРОПІ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Кардинальні перетворення в епоху нового часу відбулися під впливом нерозривно пов'язаних між собою соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства.

Серед цих процесів найважливішими слід вважати, *по-перше, урбанізацію* — небувале зростання міст, котрі вперше в історії одержали економічну перевагу, відводячи на другий план село. Місто породило так званий третій стан, соціальну основу якого склали буржуа — жителі міст. На відміну від людини часів середньовіччя, буржуа, за характером своєї праці, втрачає тісний зв'язок зі своїм станом і відчуває себе частиною більшої спільноти — класу чи нації. Будучи головною зацікавленою верствою руху за

зрівняння свобод, особистої і майнової недоторканності, третій стан, по суті, очолив рух до безстанового (громадянського) суспільства;

по-друге, індустріалізацію — постійно зростаюче використання у виробництві машин, початок якому поклав промисловий переворот в Англії у другій половині XVIII століття. Перехід від мануфактури до промислового виробництва, де на машини припадала основна робота, означав вирішальну зміну передумов виробництва різних товарів. Люди західної цивілізації — піонери в різних галузях промислового прогресу — починають бути все менш залежними від природи. Людина нової епохи вже інакше дивиться на суспільство і природу, вважаючи, що їх можливо і навіть бажано контролювати й видозмінювати;

по-третє, поширення нових суспільно-політичних ідей, які об'єктивно обґрунтовували об'єктивну неминучість становлення нового суспільства, його передбачувані основи. Спочатку такі ідеї втілювалися в релігійні форми, що було природно для теоретичних вчень, які з'явилися ще за часів феодалізму з його панівним релігійним світоглядом. Але вже у XVIII столітті антифеодальна ідеологія набуває світського характеру. Французьким мислителям — Вольтерові, Монтеск'є, Руссо — вдалося в концентрованій формі викласти головні ідеї передової політичної думки того часу. Завдяки неймовірно швидкому, порівняно з минулою епохою, зростанню знань про природу і суспільство, поширенню грамотності й появі засобів масової інформації іншою стає і масова свідомість;

по-четверте, демократизацію політичного життя. Завдяки ідеям мислителів принципово іншим стає ставлення до державної влади: вона позбавляється в очах людей божественної санкції, її сприймають раціонально, про неї судять за результатами більш-менш вдалих дій тих, кому суспільство доручило правління. Не випадково епоха Нового часу — це епоха революцій, свідомих спроб насильницьким шляхом перевлаштувати світ.

Усі ці передумови сприяли появі соціального ідеалу — **суспільства**, *де людина визнається вищою соціальною цінністю, враховується й забезпечується здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп, гарантується економічна, політична та ідеологічна свобода громадян і їх об'єднань*.

Але шлях до ідеалу — тривалий. І навіть сьогодні з впевненістю не можна сказати, що хоча б в одній, «окремо взятій країні», таке суспільство побудовано. Цей ідеал, що сформувався загалом на зорі нового часу, став основним змістом нової епохи, котру цілком справедливо можна назвати епохою громадянського суспільства.

Процес становлення громадянського суспільства відбувався нерівномірно. В авангарді руху за побудову безстанового суспільства йшли розвинуті країни західної цивілізації — Англія, США і Франція. Із запізненням більш ніж на сто років до них приєднується ще група країн західної та східної цивілізацій — Австрія, Німеччина, Італія, Японія, Китай, Туреччина та ін. Після Другої світової війни цей рух охоплює велику

кількість держав, зокрема й колишніх соціалістичних і стає по суті незворотним.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття. Залежно від ступеня наближення фактичного стану суспільства до його соціального ідеалу, епоху громадянського суспільства можна поділити на два етапи: *перший* — формування основ громадянського суспільства (сер. XVII – сер. XX ст.); *другий* — розвиток громадянського суспільства на власній основі (сер. XX ст. — до сьогодні).

Перший етап поділяється на два періоди. Історичною віхою *першого періоду* є англійська революція середини XVII століття, французька й американська революції кінця XVIII століття. Основною зацікавленою силою руху до безстанового (громадянського) суспільства стала буржуазія. Завдяки цьому за громадянським суспільством міцно закріпилася, особливо в суспільно-політичній літературі, назва «буржуазне суспільство». Однак це буде правильним стосовно виділеного нами першого періоду, який завершується напередодні революційних подій середини XIX століття. У цьому проміжку часу буржуазія як економічно найбільш сильний і політично організований клас вступила в боротьбу з феодалізмом, ставши виразником інтересів суспільства в цілому, і тим самим виконавши свою революційну роль.

Другий період характеризується тим, що зі зміцненням своїх економічних та політичних позицій буржуазія звужує своє розуміння соціально справедливого суспільства до формальної та юридичної рівності членів цього суспільства. Цей класовий егоїзм зазнав жорсткого опору з боку іншої, більш чисельної частини суспільства — робочих та подібних соціальних верств. Останні хотіли не тільки рівності перед законом, але й реальної соціальної та економічної рівності. Тому майже століття (сер. XIX – сер. XX ст.) відбувалася політична, а іноді і збройна боротьба за створення суспільства, заснованого не тільки на юридичній, але й фактичній рівності громадян.

Тільки *на другому етапі* розвитку громадянського суспільства (після Другої світової війни) заможні класи змушені були рахуватись із загальнонаціональними інтересами, йти на компроміси з іншими класами. Післявоєнний час — це час завершення процесу формування основ громадянського суспільства й початок нового етапу його розвитку, який характеризувався максимальним наближенням до свого соціального ідеалу. До початку третього тисячоліття успіхи багатьох сучасних країн стали очевидними: гнучке поєднання різних форм власності в економіці, наявність політичного плюралізму, існування могутніх організацій робітничого класу, розвинена система соціальної допомоги, широкі демократичні об'єднання та рухи в підтримку прав і свобод особи, урахування й забезпечення задоволення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп. Але очевидно й інше: до втілення на практиці теоретичної моделі громадянського суспільства ще далеко.

Найважчим у цій справі є задоволення різноманітних матеріальних і духовних інтересів громадян. Ще Г. Гегель говорив, що громадянське

суспільство нагадує бойовище, де один інтерес постійно зіштовхується з іншим. Громадянське суспільство не може самостійно перебороти соціальні конфлікти і тому має потребу в спеціальному інституті, котрий був би спроможним примирити розрізнені інтереси. Таким інститутом виступає **держава**, яка покликана за допомогою права сприяти подоланню конфліктів і надзвичайних ситуацій, забезпечити оптимальні умови для нормального функціонування суспільства.

Так, держава нового типу є продуктом небувалого до тих пір *соціального потрясіння*, яке призвело до кардинальних (насильницьких) змін попереднього соціального, економічного та політичного укладу і системи цінностей — *революції*. Революції, які стали безпосереднім «атрибутом» початку нової епохи, відбувалися в різних країнах і в різні часи. Найраніше в епоху революційних потрясінь вступила західна цивілізація, однак залежно від ступеня дозрівання необхідних умов цей процес проходив нерівномірно і тривав кілька століть. Тому революції, які відбувалися в західному світі, можна умовно поділити на: ранні (XVI-XVII ст.) — голландська й англійська; останньої чверті XVIII ст. — американська і французька, середини XIX ст. — революції у Німеччині та в деяких інших периферійних державах.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Ужиті в ході революції заходи (скасування іспанських законів, реформи бюрократичного апарату, затвердження кальвінізму як офіційної релігії тощо) виявилися важливими для розвитку капіталізму, який спирався переважно на торгово-грошовий капітал. Але з середини XVII ст. Голландія, — найбагатша на той час країна Європи, — поступається своїм місцем іншим країнам, насамперед Англії, швидкий розвиток котрої був зумовлений революційними подіями.

II. ПИТАННЯ

ПРИЧИНИ, РУШІЙНІ СИЛИ, ОСНОВНІ ЕТАПИ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1640-1660 РР.).

На відміну від голландської, англійська революція відбувалася за **всіма «законами» революцій**. Один із них говорить, що *коли соціально-економічний розвиток вступає у протиріччя з більшою відсталою політичною структурою, яка стримує його, це призводить до виникнення загальнонаціональної кризи*. Звичайно, такі кризи стимулюються поразками у війнах, невдалою політикою уряду, що провокує невдоволення найширших верств суспільства і приводить до *революційної ситуації* і, власне, до *початку революції*. Період такої кризи Англія зазнала на початку XVII ст., коли нова соціально-економічна ситуація, пов'язана зі значними зрушеннями в господарському житті країни, потребувала відповідних змін і в державно-політичній системі.

За часів правління перших королів з династії Стюартів (Яків I і Карл I — 1603-1649 рр.) криза набула форми відкритого політичного протистояння між абсолютною монархією (яку цілком підтримували аристократія, частина дворянства північно-західних областей, англіканське духівництво, і новими, модернізованими, верствами суспільства).

Архаїчна економіко-правова політика монархії зберігала станово-корпоративний характер, тоді як у країні сформувався новий прошарок дворянства, залучений до торгово-промислової діяльності. У результаті змін, викликаних «огороженням» земель, у XVI ст. виник значний прошарок великих і середніх орендарів земель, які закладали основу майбутнього підприємницького класу.

Державний апарат абсолютизму, незважаючи на чисельне зростання й ускладнення структури, виявлявся все менш здатним керувати країною в інтересах суспільства й, відповідно, до сформованого права. У практику увійшла купівля адміністративних посад, включаючи дворянські титули. Адміністрація абсолютизму вдавалася до примусових позик для запобігання хронічного дефіциту фінансів. Корупція, що зростала, викликала загальне невдоволення. Традиційне британське самоврядування, особливо міське, потроху відмежовувалося від абсолютистської адміністрації.

Кризи неодноразово виникали й раніше. Але, зумовлюючи повстання, палацові перевороти тощо, вони ніколи ще не приводили до руйнування старих підвалин, до революції. **Інший «закон» революції** говорить про те, що для успіху революції необхідним є певний рівень свідомості людей, який дозволяє зруйнувати традиційні уявлення про непорушність політичного порядку, божественного походження влади й повірити в можливість зміни державного ладу.

В Англії роль ідейних натхненників революції належить *пуританам* — англійським кальвіністам. Пуританізм як релігійна течія, спрямована проти англіканської церкви, виник задовго до революційної ситуації у країні. Проте у 20-30-і рр. XVII ст. він набув політичного характеру й перетворився на ідеологію широкого руху проти абсолютизму. Найважливішим наслідком цього руху стало поширення в суспільстві свідомості нагальної потреби змін як у церкві, так і в державі. Однак у ході революції пуританізм розколовся. *Пресвітеріани*, які представляли велику буржуазію й земельну аристократію, проповідували ідею конституційної монархії. *ІнDEPENDЕНТИ* — представники середньої і дрібної буржуазії — у цілому були згодні з ідеєю конституційної монархії, але разом із тим пропагували виборчу реформу, визнання за вільною людиною таких прав, як свобода совісті, слова тощо. *Левелери* — найбільш радикальне крило, що поєднувало ремісників, вільних селян, — вимагали встановлення республіки, рівноправності всіх громадян.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Усе це привело Англію 20-30-х рр. XVII ст. до революційної ситуації, коли криза відносин абсолютистської державності та суспільства набула вигляду конкретного протистояння корони й парламенту.

III. ПИТАННЯ

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ АНГЛІЙСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА «СЛАВЕТНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» І ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ В ФОРМУВАННІ НОВОГО ТИПУ ДЕРЖАВИ.

Пошук та утвердження нових форм організації влади відбувалися в умовах гострої соціально-політичної боротьби, яка призвела до громадянської війни. Протистояння старого і нового знайшло відображення в конфлікті між парламентом і королем, що досяг апогею за часів Карла I. У **1628 р.** парламент подав на затвердження королю **Петицію про право**, в якій містилася значна частина державно-правової програми майбутньої революції: декларувалися основи т.зв. історичної конституції (Великої Хартії вільностей 1215 р.), підтверджувалися права парламенту, зокрема на виключне вотування податків, засуджувалися дії королівської адміністрації, яка порушувала закони королівства. У документі було відбите питання, що має суттєве значення для форми державного правління — про межі королівської прерогативи (виключних королівських прав, прав короля стосовно життя і майна підданих).

Петиція, спочатку прийнята королем, згодом була анульована, а парламент у 1629 р. розпущений. В Англії наступав період 11-річного безпарламентського правління, протягом якого криза влади й опозиція короні набули форми, близької до громадянської війни. В умовах війни з Шотландією король був змушений знову звернутися до парламенту. У **квітні 1640 р.** він скликав новий парламент, від якого вимагалось затвердження нових фінансових субсидій. Парламент висунув зустрічні вимоги, в результаті чого був розпущений (звідси й походить назва **Короткий**).

У листопаді цього ж року король знову змушений був скликати парламент, який на цей раз функціонував з **1640 по 1653 р.** і ввійшов в історію під назвою **Довгий парламент**. Скликання нового парламенту послужило початком революції і краху монархії в Англії. Діяльність цього парламенту стала головною політичною формою перетворень у країні. Прийняті ним рішення були спрямовані:

- проти державної церкви, в результаті чого єпископи були вигнані з Палати лордів, що суттєво змінило співвідношення сил у парламенті на користь Палати громад;
- на створення відповідальної перед парламентом адміністрації — судом імпічменту були засуджені граф Стаффорд, архієпископ Лодд;
- на скорочення судових повноважень корони — були ліквідовані всі суди королівської прерогативи, а замість них підтверджені повноваження судів загального права, що історично перебували під впливом статутного права парламенту.

Спеціальним актом були знищені такі важливі органи королівського абсолютизму, як Зоряна Палата і Висока Комісія, прийняті й інші парламентські акти, що спрямовувалися на обмеження абсолютної влади короля, а відтак і на зміну існуючої форми правління.

Найважливішими були рішення, пов'язані із забезпеченням незалежності парламенту від корони. Щоб уберегти себе від несподіваного розпуску, Довгий парламент прийняв два важливих документи: **Трирічний акт (15.02.1641 р.)**, який передбачав скликання парламенту кожні три роки незалежно від волі короля, й **Акт**, відповідно до котрого цей парламент може бути розпущений тільки за власним рішенням. Тим самим парламент із королівського органу влади перетворювався в національний. Ці та інші акти (наприклад, про виключні права парламенту в питаннях оподаткування були узагальнені й подані королю для затвердження у вигляді великої петиції під назвою «**Велика ремонстрація**» (01.12.1641 р.).

Король, котрий не бажав далі йти на поступки, у 1642 р. розпочав війну проти парламенту, що закінчилася через чотири роки повною поразкою його військ і полонем самого короля. Форму правління цього періоду в літературі, як правило, визначають як «*конституційну монархію*», хоча за змістом нова система влади, в котрій домінував парламент (створення мережі виконавчих комітетів, прийняття резолюції про власне законодавче верховенство та визнання зрадою непокору парламенту, являла собою **республіку**^{*}, засновану: на законодавчому та судовому верховенстві парламенту; на підпорядкуванні парламенту виконавчої влади; на підтримці Палати громад (общин), що формувалася на основі виборного представництва і переважала в парламенті. Таке домінування парламентсько-представницького правління викликало сумніви стосовно доцільності збереження монархії й визначило основний напрямок завершального етапу революції.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Особиста влада представника індепендентів за своєю суттю і формою не могла забезпечити довгострокових інтересів буржуазно-дворянської верхівки, що значно зміцнила свої позиції під час революції. Оскільки головним супротивником буржуазії і джентрі стала тепер не королівська влада, а рух низів, смерть Кромвеля в 1658 р. прискорила угоду цих верств з феодалською аристократією, яка прагнула повернення до «законної влади». Це знайшло своє відображення в реставрації монархії Стюартів в 1660 році.

* Саме тому форму державного правління Англії цього періоду ми позначаємо у лапках як конституційну монархію.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Особливість англійської революції - компроміс буржуазії з феодальними силами: у розвиткові капіталізму тут виявили зацікавленість не тільки місто, але й село, де концентрувалася база для найважливішої в XVI-XVII ст. галузі промисловості — сукнарства. Унікальна ситуація, що склалася, дала свої «плоди»: 1) велика частина дворянства, на відміну від Франції, стала займатися підприємницькою діяльністю; 2) феодалі, реалізуючи свої права на землю, зганяли з неї тримачів-селян, створюючи армію *пауперів* — людей, котрим не залишалося нічого іншого, як стати вільнонайманими робітниками. Компроміс буржуазії з феодальними силами під час революції став основою *еволюційного* соціально-економічного і політичного розвитку Англії в *післяреволюційний період*.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Питання для самоперевірки:

6. У якому столітті західна цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом?
7. Що відіграло головну роль у становленні громадянського суспільства (XVII-XVIII ст.ст.) в країнах Західної Європи та на американському континенті?
8. Під впливом яких процесів відбулись кардинальні перетворення в епоху нового часу, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства?
9. Як називався документ, поданий на затвердження англійському королю, в якому містилася значна частина державно-правової програми майбутньої революції: декларувалися основи т.зв. історичної конституції (Великої Хартії вільностей 1215 р.)?
10. На що були спрямовані рішення довгого парламенту Англії?
11. Яким документом була закріплена республіканська форма правління, згідно з яким у державі встановлювалася нова система влади в Англії?